

Bhagawan Shrikrishna - Part - 4

धर्मराज्यावरील संकट

चेदिराज शिशुपालाच्या वधानंतर दबलेली पण धुमसत असलेली जी आंतील संतापाची आग श्रीकृष्ण व इतर तत्कालीन ज्ञात्यांना दृष्टिगोचर होत होती व जिच्या सबंधींचा इषारा युधिष्ठिरांना व्यास व श्रीकृष्णांनी दिला होता, तिची झळ प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांना राजसूय यज्ञानंतर तात्काळ लागली. स्वतः श्रीकृष्णांनींच तिचें वर्णन केलेलें आहे. यादवांच्यापैकीच मार्तिकावत भोज या नांवाची एक शाखा असून भगवान् श्रीकृष्णांच्या काळी त्या शाखेचा शाल्व नांवाचा एक पराक्रमी पुरुष प्रमुख होता. त्याचें राज्य हल्लीं सौराष्ट्रांत असलेल्या सालम नांवाच्या बंदराजवळ असे. त्याचें एक विख्यात वाहन असे. तें विमान असावें कीं जलयान असावें याबद्दल संशय आहे. पण तें जलयानच असलें पाहिजे असें दिसतें. इच्छेप्रमाणें जलयान हवें तिकडे नेतां येतें म्हणून शाल्वाच्या वाहनाला 'कामग' असें म्हणत. त्या त्याच्या जलयानाचें नांव सौभ होतें. हा सौभपति शाल्व श्रीकृष्णांप्रमाणेंच शिशुपालाचा नातलग असून तो जरासंधाचा मित्र व श्रीकृष्णांचा वैरी होता. राजसूय यज्ञाहून श्रीकृष्ण द्वारकेला परत जाऊन पोंचण्याच्या आधींच शिशुपालाच्या वधाची वार्ता ऐकून त्यानें द्वारकेवर चढाई केली व पुढें राजसूयाहून परत आल्यावर श्रीकृष्णांना शाल्वानें केलेली द्वारकेची नासधूस पाहून अतिशय संताप आला. त्यांनीं शाल्वाच्या प्रदेशांत जाऊन स्वारी केली व २९ दिवसांच्या भीषण आणि मायिक युद्धांत शेवटीं शाल्वाला ठार मारलें. या अडचणींत श्रीकृष्ण स्वतःच गुंतलेले असल्यामुळें त्यांना युधिष्ठिराच्या द्यूताची वार्ता कळणें अशक्य होऊन बसलें. श्रीकृष्णांनीं स्वतःच या संकटाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें (महाभारत वनपर्व अ. १४, २१ व २२) केलें आहेः—

"हे युधिष्ठिरा, मी शाल्वाच्या नगरींत त्याला ठार मारण्याकरितां गेलों होतों. तुला हें माहीतच आहे कीं तो महातेजस्वी, पराक्रमी

व्याख्यान १७ वें, दि. १५–४–५२

दमघोषपुत्र शिशुपाल मूर्खासारखा संतापाच्या भरांत हवें तें बोलूं लागल्यामुळें मी त्याला तुमच्या राजसूय यज्ञांत ठार मारलें. तें ऐकून अत्यंत रागावून मी तिकडे असतांना असुरक्षित द्वारकेवर सौभपति शाल्वानें जोराची चढाई केली. आमची सगळीच मंडळी तुमच्या येथें होती. तरी तेथें असलेल्या राजपुत्रांनी त्याच्याशीं जोराचें युद्ध केलें. त्यानें आमच्यापैकीं पुष्कळ लोकांचा वध केला व आगी वगैरे लावून द्वारकेची उपवनशोभा पार जाळून टाकली. तो वारंवार आमच्या लोकांचा अधिक्षेप करून त्यांना म्हणू लागला की, 'तो वृष्णिकुलाधम वसुदेवपुत्र मूर्ख श्रीकृष्ण कोठें आहे? त्याला युद्धाची फार खुमखुमी आहे, त्याचा युद्धदर्प मी हरण करणार आहें. हे यादवहो, तो कोठें आहे तें मला तुम्ही सांगा. मी तेथें जाऊन त्याला ठार मारीन. 'कंस व केशी यांना ठार मारल्यामुळें त्याला मोठा गर्व झालेला आहे. पण मी शस्त्रांची शपथ घेऊन सांगतों कीं त्याला ठार मारल्यावांचून मी रणांगणांतून परतणार नाही. तो पापी, क्षुद्र मनोवृत्तीचा, व महान् विश्वासघातकी आहे. शिशु-पालाला त्यानें क्रूरपणानें असावध अवस्थेंत ठार मारलें. तो आपला भाऊ आहे, रणक्षेत्रावर नाहीं, भान विसरलेला आहे, इत्यादि गोष्टींचा सुद्धां त्यानें कांहीएक विचार केला नाहीं. बोला, सांगा कुठें आहे तो! मला त्याच्या रक्ताची तहान लागली आहे.' याप्रमाणें वारंवार तो बोलत होता, आव्हान देत होता व गर्जना करीत होता. पण मी स्वतः तेथें नसल्यामुळें त्याच्या त्या साऱ्या गर्जनांचा तसा कांहींच उपयोग नव्हता. द्वारकेंत परत आल्यावर मला हें सगळें वृत्त कळलें. द्वारकेची उद्ध्वस्तता, त्याचा दिसलेला गर्व, आमचा त्यानें केलेला भयंकर अपमान, विनाकारण माझा केलेला अधिक्षेप व त्याच्या अत्याचारांनीं आमच्या लोकांचा उडा-लेला थरकांप पाहून मी शाल्वाला ठार मारण्याचा कृतनिश्चय केला व त्याच्या प्रदेशावर ससैन्य स्वारी केली. रणांगणांत पाञ्चजन्य शंख फुंकून मी त्याला युद्धाचें आव्हान दिलें. त्यानेंही माझें आव्हान स्वीकारलें. आम्हां दोघांचें भयंकर युद्ध झालें. शाल्व हा कपटानें

युद्ध करणारा होता. त्याच्याजवळ विलक्षण स्वरूपाच्या मायिक हालचाली करण्याचें सामर्थ्य होतें. त्याच्या त्या सामर्थ्याचा मला त्या युद्धांत प्रत्यय आला. युद्ध चालू असतांना द्वारकेंतील कोणी एक मनुष्य माझ्याकडे आला व रथांत चढून मला म्हणाला, मी उग्रसेनाकडून आलों असून त्याचाच परिचारक आहे. बोलत असतां तो अतिशय विषण्ण झाला होता, व त्याचा कंठ दु:खावेगानें भरून आला होता. त्यानें मला सांगितलें कीं, उग्रसेनांनीं मला बुद्धया आपणांकडे पाठविलें आहे. आपण युद्धांत गुंतले असतां शाल्वानें द्वारकेंत शिरून आपल्या पित्याला ठार मारलें आहे. द्वारकेवर हें मोठें संकट येऊन कोसळलें असल्यामुळें आतां युद्ध करण्यांत कांहीं तात्पर्य नाहीं. आपण युद्ध थांबवून द्वारकेकडेच या व संकटांत सांपडलेल्या द्वारकेचें संरक्षण करा. हें ऐकतांच मला अतिशय दु:ख झालें व काय करावें आणि काय करूं नये हें कांहींच समजेना. मला असें वाटूं लागलें कीं ज्या वेळीं मी द्वारका सोडून शाल्वाकडे यावयास निघालों त्या वेळीं बलराम, प्रद्युम्न, सात्यकि, चारुदेष्ण, सांब, इत्यादि योद्धयांवर द्वारका व वसुदेव यांच्या संरक्षणाचा भार सोपवूनच मी निघालों होतों. शाल्वानें त्या सर्वांना ठार मारलें कीं काय ? व हें शक्य असेल काय? या सर्वांच्या विनाशाची कल्पना माझ्या मनांत पुन्हां पुन्हां यावी व दु:खाचे वारंवार उमाळे यावे. तरीही मी तें युद्ध तसेंच चालविलें. इतक्यांत शाल्वाच्या वाहनांत वसुदेव दिसूं लागले. त्यानें माझ्यासमोरच जिवंत स्थितींत वसुदेवांना वरून खालीं ढकलून दिलें. क्षीणपुण्य ययातीचें स्वर्गांतून पडतांनाचें रूप असावें तसें वसुदेवांचें स्वरूप त्या वेळीं दिसत होतें. तें पाहून मला भोंवळ येऊं लागली. त्यांचें शिरस्त्राण खालीं गळलें होतें. केस अस्ताव्यस्त उडत होते व एखाद्या निस्तेज ग्रहाप्रमाणें ते दिसत होते. मी इतका थरकांपलों कीं कधीं नाहीं तें त्या दिवशीं माझ्या हातांतून शार्ङ्गधनुष्य खालीं गळून पडलें व डोळ्यासमोर अंधारी येऊन ध्वजस्तंभाला डोकें टेकून प्रेताप्रमाणें निश्चल अवस्थेंत मी पडलों. माझ्या पित्याचे हातपाय पसरून तें पडणें मेलेल्या पक्षासारखें वाटत होतें व वरून खालीं कोसळणाऱ्या त्यांच्या

शरीरावर खालून तीक्ष्णशस्त्रांचा मारा करीत असलेले शाल्वाचे सैनिक माझें अंतःकरण थरकांपवीत होते. त्या भयंकर दृश्यानें मुहूर्तभर मी मूर्च्छित झालों. त्यानंतर समोर पाहिलें तो शत्रु शाल्व व त्याचें वाहन तर दिसेचना, पण माझ्या वृद्ध पित्याचें शरीरही कोठें दिसेना. बराच विचार केल्यावर ती सारी कपटमाया आहे हें माझ्या ध्यानांत आलें व मी सर्व सामर्थ्यानिशीं पुनश्च युद्धास प्रारंभ केला. हातांत मी कालशक्तीचा मूर्तिमंत अवतार असलेलें सुदर्शन चक्र घेतलें व त्याच्या आघातानें शाल्वाचें वाहन समुद्रांत तुकडे तुकडे करून बुडवून टाकलें. पुन्हां मी चक्राचा आघात करून शाल्वाचेही दोन तुकडे केले. शाल्व मारल्यावर त्याच्या सैन्याची धूळदाण उडवावयास कितीसा वेळ लागणार? या भयंकर युद्धांत गुंतल्यामुळें मला द्यूताच्या वेळीं हस्तिनापुरास येतां आलें नाहीं. जर मी येऊं शकलों असतों तर एक तर द्यूत झालें तरी नसतें किंवा दुर्योधनाला तरी मरावें लागलें असतें. पण आतां मी काय करणार? बांध फुटल्यावर वाहून गेलेल्या पाण्याला कोण कसा अडविणार?"

तात्पर्य, राज्यव्यवहार राजनीतीच्या अनुसारच झाले पाहिजेत. ते तसें न केल्यामुळें निर्माण केलेलें धर्मसाम्राज्यही फाशांच्या एकाच डावांत पार नष्ट झालें. जर श्रीकृष्णांची द्यूताच्या वेळी जाऊन दुर्योधनाला ठार मारण्याची सिद्धता होती तर त्यांनीं पांडव वनवासांत असतांनाच दुर्योधनावर चालून जाऊन त्यांचें राज्य त्यांना कां परत मिळवून दिलें नाहीं असा प्रश्न उत्पन्न होईल. पण त्याचें उत्तर स्वतः श्रीकृष्णांनींच दिलेलें आहे. पांडवांच्या वनवासांत श्रीकृष्णांच्या व त्यांच्या भेटी दोनदां झालेल्या आहेत. त्यापैकीं दुसऱ्या भेटीच्या वेळीं सात्यकीनें आपण ससैन्य कौरवांवर हल्ला चढवून अभिमन्यूला राजा म्हणून नियुक्त करावें व हवें तर युधिष्ठिरानें सत्यधर्माचें परिपालन म्हणून आपला वनवास संपवून नंतर पुनश्च येऊन राज्यपद ग्रहण करावें असें सुचविलें. श्रीकृष्णांनीं त्यावर असें उत्तर दिलें (वनपर्व अ. १२०-२३ व २४) कीं:-

"हे सात्यकि, तुझें म्हणणें खरें आहे व आम्ही तें प्रत्यक्षांत आणलेंही असतें. पण युधिष्ठिर हा क्षत्रियश्रेष्ठ असल्यामुळें स्वतःच्या

बाहुबलाच्या भरंवशावर तो जी भूमि जिंकणार नाहीं तिचा तो कधींही स्वीकार करणार नाहीं. केवळ दुसऱ्याच्या भरंवशावर तो राज्य कधीं पत्करावयाचा नाहीं. लहर, भय, लोभ, यांपैकीं कोणत्याही मनोविकाराच्या अधीन होऊन युधिष्ठिर आपला धर्म कधींच सोडणार नाही." अशा स्थितीत सत्यधर्माच्या परिपालनासाठीं वनवास संपेपर्यंत युधिष्ठिरांना हालचाल करणें शक्य नव्हतें व त्यांच्यासाठीं दुसऱ्या कोणी हालचाल करणें त्यांना मान्य होण्यासारखें नव्हतें. म्हणून 'सिद्धस्य गतिः चिन्तनीया' या न्यायानें त्यांनीं वनवास संपेपर्यंत वाट पहाणेंच आवश्यक होतें. वनवास संपतांच श्रीकृष्णांनी मोडलेली घडी पुन्हां त्वरित गतीनें जुळवावयास व युधिष्ठिराची धर्मसत्ता प्रस्थापित करावयाच्या खटपटीस प्रारभ केला. अभिमन्यूच्या विवाहाच्या निमित्तानें सर्व राजे लोक पांडवांचा वनवास संपतांच विराटाच्या राजधानींत एकत्र आले होते. (विराटाचा मत्स्यदेश म्हणजे हल्लीचें भरतपूर, नाभा, अलवार, इत्यादि ठिकाणें असलेला प्रदेश होय. अभिमन्यूचें लग्न तेथेंच झालें.) त्या सर्व राजे लोकांसमक्ष श्रीकृष्णांनीं भावी हालचालींचा प्रस्ताव मांडला व असें भाषण केलें कीं, ज्यामुळें पांडवांची न्याय्य बाजू व कौरवांचे अन्याय उपस्थित सर्व लोकांच्या मनावर ठसून शिवाय पांडव दिसावयास अल्पसंख्येंत असले तरी त्यांचें सामर्थ्य अत्यंत प्रचंड असून युद्धांत त्यांनाच जय प्राप्त होण्याची शक्यता आहे हें उपस्थित लोकांच्या अंतःकरणावर ठसावें व त्या राजांचें साहाय्य न्याय्य व बलिष्ठ बाजू म्हणून आपल्याच पक्षाला सहजपणें मिळणें शक्य व्हावें. महाभारताच्या सर्व पर्वांत उद्योगपर्व अत्यंत श्रेष्ठ समजलें जात असून 'भारते सारमुद्योगम्' अशी म्हणच रूढ झालेली आहे. वास्तविक गीता भीष्मपर्वांत असल्यामुळें व ती सर्वश्रेष्ठ असल्यामुळें ती ज्या पर्वांत असेल त्यालाच सर्वश्रेष्ठ समजलें पाहिजे. पण महाभारत हा सांस्कृतिक इतिहास असून त्यांतील प्रतिपाद्यविषय मुख्यतः राजकीय स्वरूपाची क्रांति हाच असल्यामुळें व असल्या प्रकारच्या क्रांतिमय संघर्षांत स्वाभाविकपणेंच मंत्रयुद्धाचें अथवा कारस्थानाच्या युद्धाचें महत्त्व सर्वांत अधिक असल्यामुळें व

श्रीकृष्णांचें अत्यंत यशस्वी व देदीप्यमान मंत्रयुद्ध उद्योगपर्वाच्या प्रकरणांतच दृष्टीस पडत असल्यामुळें त्याला महाभारताच्या इतिहासांत सर्वांत अधिक महत्त्व आहे. श्रीकृष्णांच्या या मंत्रयुद्धाचा प्रारंभ उद्योगपर्वाच्या प्रथमाध्यायापासूनच होतो. उपस्थित राजे लोकांसमोर पांडवांची बाजू मांडतांनाच श्रीकृष्णांनीं ती किती कौशल्यानें मांडली आहे हें वर उल्लेखिलेंच आहे. राजकीय हाल-चालींसंबंधींचें श्रीकृष्णांचें हें पहिलेंच महत्त्वाचें भाषण असून तें अगदीं प्रथमाध्यायांतच आहे. उपस्थित राजांना श्रीकृष्ण म्हणतात (उद्योगपर्व अ. १–१० ते २५) :–

"आपणां सर्वांस हें माहीतच आहे कीं, गांधार शकुनीनें या युधिष्ठिराला कपटद्यूतांत जिंकून लबाडीनें त्याचें राज्य बळकाविलें इतकेंच नव्हे तर त्यास देशोधडीला लावून वनांतही पाठवून दिलें. वस्तुत: लबाडीनें घेतलेलें आपलें राज्य पांडव स्वत:च्या पराक्रमाच्या भरंवशावर सहज संपादन करूं शकत होते. पण सत्य ही त्यांची जीवननिष्ठा असल्यामुळें कौरव कसेही वंचकतेनें वागले असले तरी आपण मात्र एकदां उच्चारलेला शब्द खरा करावयाचाच या निश्चयानें ते तेरा वर्षें वनवासाचें दु:ख सहन करीत राहिले. त्यांनीं बारा वर्षें कष्टाचा वनवास केला व मानी माणसाला अधिकच दु:खप्रद वाटणारा लाजिरवाणा अज्ञातवासही एक वर्षपर्यंत केला. आतां वस्तुत: त्यांचें राज्य त्यांना परत मिळावयास पाहिजे. दुर्योधन कितीही दुष्ट असला व पांडव कितीही सज्जन असले तरी आपण उभय पक्षांचे संबंधी असल्यामुळें पांडव व दुर्योधन या दोन्ही पक्षांचा विनाश न होऊं देतां जें धर्मशास्त्राला संमत, योग्य व अंतीं यशस्वी होण्यासारखें असेल तेंच केलें पाहिजे. सर्वांत भाग्याची गोष्ट ही आहे कीं, युधिष्ठिर धर्मराज हा अधर्मानें मिळणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीची कधींच अभिलाषा करणार नाहीं. देवेंद्राचेंही राज्य अधर्मानें मिळत असेल तर तें युधिष्ठिराला नको आहे व धर्मानें वागून एखादा छोटासा गांवच पदरांत पडत असला तरी तेवढ्यावरच संतुष्ट राहण्याची युधिष्ठिरांच्या अंत:करणाची सिद्धता आहे. पांडवांचें वंशपरंपरागत चालत आलेलें असें पित्याचें

राज्य लबाडीनें धृतराष्ट्रपुत्रांनीं कसें गिळंकृत केलें व त्यांना केवढ्या भीषण संकटाच्या खाईत लोटलें या गोष्टीची आपणां सर्वांस यथावत् कल्पना आहे. रणांगणांत युद्ध करून कौरवांनीं पांडवांना जिकलें असतें तर क्षत्रिय म्हणून त्यांचें कांहीं तरी समर्थन करतां आलें असतें. पण तसें कांहींच घडलेलें नाहीं. केवळ कपट-द्यूतानें जिंकणें ही गोष्ट खऱ्या क्षत्रियाला त्याच्या पराक्रमाच्या दृष्टीनें लाजिरवाणी ठरल्यावांचून राहात नाही. तरीही दयाशील युधिष्ठिर आपल्या त्या वंचक नातलगांचेंही कल्याण व्हावें अशीच इच्छा करीत आहे. यावरून त्याच्या अंतःकरणाचा थोरपणाच व्यक्त होत नाहीं काय? सारेंच राज्य त्यांचें असूनही वंशपरंपरागत पित्याच्या राज्यावर युधिष्ठिर पाणी सोडावयासही सिद्ध आहे. पण निदान पांडवांनीं जें स्वतःच्याच पराक्रमानें संपादन केलें तें त्यांचें त्यांना परत मिळावें एवढी त्यांची इच्छा आहे व ती इच्छा अयोग्य आहे असें कोण म्हणू शकेल ? साऱ्या अटी त्यांनीं पूर्ण केल्या असल्यामुळें वस्तुतः कौरवांनीच आपण होऊन त्यांच्याशीं बोलावयास येणें आवश्यक होतें. पण राज्यलोभानें प्रेरित होऊन हवीं तशीं अनन्वित कृत्यें त्यासाठीं करावयास ज्यांना अणुमात्रही दिक्कत वाटू नये अशाच हीन प्रवृत्तीचे कौरव आहेत. लहान-पणापासून हव्यातशा भीषण उपायांनीं पांडवांना ठार मारण्याचे सर्व प्रकारचे प्रयत्न कौरवांनीं केले. तें सर्व कांहीं आपणां सर्वांस पूर्णपणें माहीतच असल्यामुळें पुन्हां मी त्यांचा उल्लेख करण्याचें कारण नाहीं. माणुसकीची हत्या करणारा कौरवांचा लोभीपणा, युधिष्ठिरांची आत्यंतिक धर्मनिष्ठा, व कौरव आणि पांडव या दोघांच्याशीं असणारे आपले संबंध या सर्वांचा नीट विचार करून आपण या संबंधांत कसें वागावें हें ठरवावें. पांडव अत्यंत सत्यनिष्ठ असल्यामुळें केलेल्या प्रतिज्ञेच्या अनुरूप त्यांनीं वनवास भोगलेला आहे. प्रतिपक्षानेंही त्यांच्याशीं याच सत्यनिष्ठेनें वागून आतां त्यांचें राज्य त्यांना परत करावें अशी त्यांची स्वाभाविकपणेंच इच्छा आहे. अशा स्थितींत जर ते तसें न वागले तर न्यायनिष्ठुर व शूर पांडव धृतराष्ट्राच्या सर्व पुत्रांना ठार मारल्याविना राहणार

नाहींत. युद्ध प्रारंभ झालें तर अन्यायी कौरवांचा निःपात करावा म्हणून पांडवांवर प्रेम करणारे आणि न्यायाविषयीं अंतःकरणांत प्रेम असलेले त्यांचे सर्व संबंधी व मित्र, होणाऱ्या युद्धांत पांडवांचे सहायक म्हणून भाग घेतील. कोणाची अशी कल्पना असेल कीं, पांडव थोडे आहेत व त्यामुळें कौरवांवर विजय संपादन करणें त्यांना अशक्य होऊन बसेल; पण त्यांचे सारे नातलग व मित्र त्यांना युद्धांत प्राणपणानें साहाय्य करतील व अशा साहाय्यासहित पांडव युद्धांत उभे ठाकले तर कोणत्याही अर्थानें ते मुळींच कमी भरणार नाहींत. शिवाय दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही आहे कीं, दुर्योधनाचें काय म्हणणें आहे हें अजून तरी आपणांस कळलेलें नाहीं. त्यामुळें तें कळून घेण्याचीही अत्यंत आवश्यकता आहे. मला असें वाटतें कीं, येथून कोणीतरी अत्यंत धर्मशील, पवित्र, कुलीन व अत्यंत सावध असलेला दूत कौरवांकडे पाठवावा व त्यानें शांततेच्या प्रस्थापनेसाठीं आणि युधिष्ठिराला त्याचें राज्य परत मिळावें म्हणून प्रयत्न करावा."

भगवान् श्रीकृष्णांचें हें भाषण उद्योगपर्वांत त्यांनीं केलेल्या मंत्रयुद्धाच्या हालचालींच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. तेरा वर्षें सत्ता दृढमूल झालेले व ती सत्ता संपादन करण्यासाठीं हवे ते अनीतिकारक प्रयोग करावयास मुळीच दिक्कत वाटत नसलेले लोक प्रतिपक्षी म्हणून त्यांच्यासमोर आहेत, आणि त्यांच्याशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग येणार ही गोष्ट ठरल्यासारखीच आहे. ज्यांच्याशीं युद्ध करावयाचें त्यांनीं तेरा वर्षांत आपले संबंध इतके दृढमूल केलेले असणार की, त्यामुळें व इतरही अनेक कारणांनी विद्यमान राजसत्तांचें साहाय्य त्याच लोकांना होणार ही गोष्ट स्पष्ट आहे. अशा स्थितींत तेरा वर्षे समाजाच्या दृष्टिपथांतून बाजूला असलेल्या लोकांना तितकें साहाय्य एकदम मिळणें अर्थातच कठिण जाणार होतें. द्यूतानंतर तात्काळ श्रीकृष्णांच्या साहाय्यानें पांडवांनीं उठावणी केली असती तर ती गोष्ट जितकी सोपी गेली असती तितकी ती त्यांना आतां जाणारी नव्हती. त्या वेळीं भारतांतील सर्व राजसत्तांचें निदान बहुतांश राजसत्तांचें तरी पांडवांना साहाय्य

झालेंच असतें. त्यांच्यावर झालेल्या प्रखर अन्यायाची जाणीव प्रजाजनांच्याही अंतःकरणांत ताजी असल्यामुळें कौरवांचा निःपात करणें त्या वेळीं सोपें होतें. तेव्हां सहायक व सैन्यबळ या दृष्टीनें पांडवांची बाजू अधिक सबळ होती. ते न्यायी असून कौरव अन्यायी आहेत ही सर्वांच्या अंतःकरणांतील जाणीव ताजी होती. पण आतां तेरा वर्षांचा काळ लोटून गेल्यामुळें सामाजिक मनोवृत्तींतून जुन्या अन्यायाच्या जाणिवा पुसट होत चालल्या होत्या. दुर्योधनानें अनेकांना आपल्या बाजूला युक्तीनें वळवून घेतलें होतें. इतकेंच नव्हें तर समाजांत या लोकांच्या पूर्वी वेगळ्या असलेल्या मनोवृत्तींत आतां याच प्रश्नासंबंधीं त्याहून अगदींच वेगळ्या स्वरूपाच्या भावना नांदत होत्या. याचें एक उदाहरण म्हणजे श्रीकृष्णांचे बंधु बलराम यांचेंच आहे.

प्रभासक्षेत्रांत आपल्या वनवासाच्या काळांत तीर्थयात्रा करीत पांडव आले असतांना बलराम त्यांच्यासंबंधी श्रीकृष्णाजवळ काय बोलतात हें पहाण्यासारखें आहे. महाभारतकार म्हणतात (वनपर्व अ. ११९–४, ९, २२) :–

"नंतर अत्यंत शुभ्र वर्णाचे बलराम श्रीकृष्णांना म्हणाले, 'हे कृष्णा, मनुष्यानें धर्माप्रमाणें आचरण केलें तर त्याचें कल्याण होतें व तो अधर्मानें वागला तर त्याचें अकल्याण होतें असें प्रत्यक्षांतही कधीं दिसत नाहीं. युधिष्ठिरासारख्या महात्म्यांनीं जटा धारण करून, अरण्यांत राहून, वल्कलें नेसून दुःख भोगावें याचा दुसरा काय अर्थ समजावयाचा ? त्या अधार्मिक दुष्ट दुर्योधनाला मात्र राज्यसिंहासन उपभोगावयास मिळावें यावरून धर्मापेक्षां अधर्म श्रेष्ठ आहे असें जर सामान्य मनुष्य म्हणू लागला तर त्याला दोष देतां येईल असें मला वाटत नाहीं. या दुर्योधनाचें पाप एवढें मोठें आहे कीं, पृथ्वी त्याला गिळून कां टाकीत नाहीं, व जगू कशी देते हेंच मला समजत नाहीं. भीष्म, कृपाचार्य, द्रोण व तो वृद्ध राजा धृतराष्ट्र हे पांडवांना वनवासांत घालवून सुखानें कसे नांदू शकतात याचेंच मला आश्चर्य वाटतें. भरत कुळांतील श्रेष्ठ म्हणून समजण्यांत येणाऱ्या या सर्व पापी वृद्धांचा धिक्कार असो. आपल्या

पत्नीसहित धर्मनिष्ठ युधिष्ठिर जिकला जावा व एकाहून एक पराक्रमी असलेल्या बंधूंसहित त्यानें वनांत नांदावें व दुर्योधनानें मात्र वैभवश्रीनें तळपून उठावें अशी घोर गोष्ट होत असतांना पर्वतांसहित पृथ्वी विदीर्ण कशी होत नाहीं ?" बलरामांच्या या उद्‌गारांवरून पांडव वनवासांत गेले त्या वेळीं त्यांच्या अंतःकरणांत कौरवांसंबंधीं कोणत्या भावना होत्या हें सूर्यप्रकाशाइतकें स्पष्ट होतें. त्यावर वेगळें भाष्य करण्याची आवश्यकता नाहीं. पण तेच बलराम वनवासाची तेरा वर्षे पूर्ण होतांबरोबर पांडवपक्षीयांच्या सभेंत जे उद्‌गार काढतात त्यांचा विचार केला तर मध्यंतरींच्या काळामुळें त्यांच्या मनोवृत्तींत केवढें स्थित्यंतर घडून आलें याची नीट कल्पना येते. ते म्हणतात (उद्योगपर्व अ. २–११ व १२) :–

"सभेंत जमलेल्या इतर सर्व लोकांना सोडून शकुनीसारख्या अत्यंत प्रबल व धूर्त द्यूतकाराशीं द्यूत खेळण्यासाठीं या युधिष्ठिरानेंच त्याला आव्हान दिलें. यानें शकुनीला आव्हान देऊन बोलविल्यावर त्यानें आपल्या कौशल्यानें युधिष्ठिराचा पराभव केला. खेळांत फांसे आपल्याला एकसारखे प्रतिकूल जात आहेत हें स्पष्टपणें दिसत असतांना सुद्धां यानेंच होऊन द्यूत पुढें चालविलें व त्यांत याला पराभूत व्हावें लागलें यांत शकुनीचा कांहींही अपराध नाहीं. अपराध युधिष्ठिराचाच असल्यामुळें आपल्या चुकीचें प्रायश्चित्त त्यानें भोगलें, त्यांत दुसऱ्यांना अकारण दोष देण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. त्यामुळें दुर्योधनाच्या सभेंत जाऊन धृतराष्ट्राला नम्रपणें वंदन करून सामोपचारानें व अत्यंत मधुर शब्दांनींच दुर्योधनाशीं जें काय बोलणें करावयाचें असेल तें केलें पाहिजे." वनपर्वातील व उद्योगपर्वातील बलरामाच्या बोलण्यांत केवढा फरक पडला व केवढी परस्परविसंगति निर्माण झाली आहे ! ही विसंगति कोणी निर्माण केली? इतकेंच नव्हे तर दुर्योधनापासून भीष्मापर्यंत सर्वांनाच पापात्मे म्हणून संबोधून पृथ्वीनें त्यांना गिळावें अशी एकदां इच्छा करणाऱ्या बलरामांनाच पांडवपक्षपाती असल्याबद्दल कृष्णांना यावेळीं दूषण द्यावेंसें व स्वतःच्या मनांत दुर्योधनाला साहाय्य करावें असें आहे असेंही उघडपणें बोलावेंसें वाटलें यांतील मर्म काय ? केवळ

कृष्णावर त्यांचें अतिरिक्त प्रेम होतें, म्हणूनच ते दुर्योधनाच्या बाजूनें युद्धांत पडले नाहींत. एरवीं ते दुर्योधनाच्याच बाजूनें युद्धास्तव उभे राहिले असते असें मानावयास जागा आहे. हा विलक्षण फरक कशामुळें घडून आला? तेरा वर्षांचा दीर्घ कालावधि हेंच त्याचें खरें उत्तर आहे. या तेरा वर्षांत सामान्य मनोवृत्तीत पडलेला हा फ़रक ओळखून भगवान् श्रीकृष्णांनीं पांडवांची बाजू कशी न्याय्य आहे, कौरवांची कशी अन्याय्य आहे व दुर्बल पांडवपक्ष आपल्या साहाय्यामुळें कसा सबल होऊं शकतो या तीनहि गोष्टी जमलेल्या सर्व लोकांच्या मनावर बिंबविण्यासाठी व युद्धाचा प्रसंग उत्पन्न झालाच तर सर्वांनी आपलें साहायक व्हावें असें सामान्य आवाहन आपण केलेंच आहे हेंही सिद्ध करावयासाठीं मुख्यत: हें भाषण केलें आहे. किंबहुना त्यांच्या या भाषणाच्या रूपानें मंत्रयुद्धाच्या घोषणेचें टिपरूंच डंक्यावर पडलें आहे.

यानंतर पांडवांच्याकडून द्रुपद-पुरोहित कौरवांच्या सेनेकडील सर्व भेद काढण्यासाठीं पाठविण्यांत आला. त्याला तात्काळ परत न येतां तेथेंच रेंगाळत रहावयास सांगण्यांत आलें होतें. पण राजा धृतराष्ट्रानें त्याच्या येण्याचा सर्व आशय नीट ओळखून त्याला तेथें मुळींच थांबूं न देतां तात्काळ निरोप दिला, व राजा द्रुपदाचा तो डाव फुकट घालविला. धृतराष्ट्र हा अतिशय चाणाक्ष मुत्सद्दी असल्यामुळें त्यानें युधिष्ठिराच्या मनोवृत्तीचा विचार करून तिच्यावर आघात करून सारें राज्य फुकटांत पदरांत पाडून घेण्यासाठीं संजयाला शिष्टाईप्रीत्यर्थ युधिष्ठिराकडे पाठविलें. पण भगवान् श्रीकृष्णांनीं तो सारा डाव उधळून धृतराष्ट्रावर मात केली. मध्यंतरीं दुर्योधन स्वत: तत्कालीन प्रथेनुरूप श्रीकृष्णांना आपल्या बाजूला वळवून घ्यावयासाठीं बोलावणें करावयास द्वारकेंत गेला असतां दक्षतेनें भगवंतांनीं त्याचा डाव त्याच्यावर उलटवून स्वत:ची सुटका करून घेतली. हा वृत्तान्त बारीक सारीक तपशिलासह मागें सांगितलेलाच असल्यामुळें येथें त्याचा नुसता संदर्भासाठीं उल्लेख केला आहे. उद्योगपर्वांतील भगवान् श्रीकृष्णांच्या मंत्रयुद्धाचें सर्वश्रेष्ठ प्रकरण म्हणजे कृष्णशिष्टाईचें प्रकरण होय. कृष्णशिष्टाईचें

हें प्रकरण इतकें महत्त्वाचें आहे कीं, पांडवांना कुरुपांडवांच्या या महायुद्धांत जो विजय मिळाला त्याचें बरेचसें श्रेय या शिष्टाईच्या प्रकरणाला आहे. पण या प्रकरणाविषयीं रूढ समजुती मात्र फार चमत्कारिक असल्यामुळें त्याचें खरें महत्त्व सहसा ध्यानांत येत नाहीं. त्यांतली पहिली समजूत अशी आहे कीं, कुरुपांडवांच्यांत प्रेम नांदावें, सलोखा उत्पन्न व्हावा, व त्यायोगें युद्ध टळावें अशा इच्छेनें भगवान् श्रीकृष्ण शिष्टाई करण्यासाठी दुर्योधनाच्या राजसभेंत गेले व केवळ दुर्योधनाच्या हट्टाग्रहामुळें शिष्टाई सफळ होऊं शकली नाहीं. पण शिष्टाई-प्रकरणाचा एकंदर विचार केला तर कौरवांशीं संधि करणें श्रीकृष्णांना मान्य नव्हतें व संधि होईल असेंही त्यांना वाटत नव्हतें असें दिसून येईल.

श्रीकृष्णांना संधि अभिप्रेत होता काय?

भगवान् श्रीकृष्णांची कौरवांच्या संबंधींची भावना काय होती या गोष्टीचे आतांपर्यंतच्या विवेचनांतही जे उल्लेख आलेले आहेत त्यांच्याकडे पाहिलें तर श्रीकृष्णांना संधि होणें ही गोष्ट मुळांतच मान्य नव्हती असें स्पष्ट दिसतें. संधीसाठीं जात असतां युधिष्ठिराशीं व अर्जुनाशीं श्रीकृष्णांनीं जें भाषण केलें आहे त्याकडे लक्ष दिलें तर संधीविषयींची त्यांची काय भावना होती हें अगदीं स्पष्ट दिसतें. युधिष्ठिराशीं बोलतांना (उद्योगपर्व अ. ७३-१४ ते २७) ते म्हणतातः

"अशा शीलचारित्र्यभ्रष्ट लोकांवर तूं अणुमात्रसुद्धां प्रेम करूं नयेस असें माझें मत आहे. ते इतके दुष्ट आहेत की कोणीही त्यांना अधम म्हणून केवळ नैतिक मूल्यांच्या दृष्टीनेंही ठारच मारलें पाहिजे. मग तुझा तर त्यांनीं प्रत्यक्ष अपराधच केला आहे. सर्व लोक पहात असतां हवें तें बोलून त्यांनीं तुझा पाणउतारा केलेला आहे. पांडवांचें येथें कांहींही राहिलेलें नसून त्यांचें नांवनिशाणसुद्धां उरलेलें नाहीं असें ते दुष्ट निर्लज्जपणें वारंवार उद्घोषीत होते. इतकेंच नव्हे तर द्यूत चालू असतां त्या पापी व दुरात्म्या दुःशासनानें देवी द्रौपदीला एखाद्या अनाथासारखें भरसभेंत ओढीत नेलें व तिचे केस धरून फरफटत ओढीत भीष्मद्रोणांच्या समक्ष तिला 'गाय गाय' म्हणून तो

हवें तसें बोलत होता. तुझे बंधु पराक्रमी असतांनासुद्धां तूंच त्यांचें निवारण केलेंस व केवळ धर्मपाशानें बांधलेले असल्यामुळें त्यांनींही तें ऐकून घेतलें. वाटेल तसें तुला बोलून आज पुन्हां तो लोकांत आपली स्वतःची शेखी मिरवीत आहे. तुझा कांहीं एक अपराध नसतां तुझी चाललेली ही विटंबना पाहून तेथील तपस्वी लोक व सभासद दुर्योधनाची निंदा करीत होते व आपलें कांहींही चालत नाहीं असें पाहून अश्रुपात करीत होते. कुलीन माणसाची निंदा व्हावी कीं वध व्हावा असा प्रश्न त्याच्यासमोर उभा राहिला तर तो आपला वध मान्य करील. निंदा होणें त्याला कधींही आवडणार नाहीं. निंदा हें एकप्रकारचें कुत्सित जीवन होय. त्यापेक्षां वध सहस्रपटीनें बरा. ज्याचें मूळ तुटून गेलें आहे व कच्च्या आधारावर जो केवळ उभा आहे असा वृक्ष पाडणें जितकें सोपें, तितकेंच सज्जनांचा छळ करणाऱ्या व कुलस्त्रीची विटंबना करावयास धजलेल्या दुर्योधनासारख्या चारित्र्यभ्रष्ट व्यक्तीचा वध करणें अत्यंत सोपें आहे. सर्प ज्याप्रमाणें कोणीही ठार मारावा, त्याचप्रमाणें दुर्जनांचा कोणीही ठेंचून वध करावा. हे राजा, उगाच विचार करीत बसूं नकोस. तात्काळ त्याला ठार मार. शत्रूशीं युद्ध होणार ही गोष्ट अगदीं निश्चित आहे. किंबहुना मला तशीच सारीं चिन्हेंही दिसत आहेत."

यानंतर भीमसेन ज्या वेळीं श्रीकृष्णांना शांततेनें दुर्योधनाशीं वाटाघाटी करण्याविषयीं सांगूं लागला, तेव्हां श्रीकृष्णांनीं त्याची कडक शब्दांत निर्भर्त्सना केली व पूर्वींच्या त्याच्या युद्धगर्जनांची त्याला आठवण करून देऊन षंढ व विकृत बुद्धीचा आणि आयत्या वेळीं दगा देणारा म्हणून त्याला डिवचलें आहे. इतकेंच नव्हे तर भीमाशीं बोलतांना स्वतःची सुद्धां या धर्मयुद्धांत शस्त्रें घेऊन संहार करण्याची इच्छा त्यांनीं पुढील शब्दांत व्यक्त केली आहे :–

अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९

—(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७७)

"हे भीमा, केवळ या अर्जुनाच्या इच्छेसाठीं म्हणून मला त्याचें सारथ्य करावें लागत आहे. वस्तुत: युद्ध करावयाची माझी इच्छा नाहीं असें मुळींच नाहीं." त्यांच्या अंत:करणाच्या या भूमिकेचा अर्जुनाला सुद्धां संशय आलेला आहे. त्यामुळें त्यानें त्यांना तसें विचारलेंही. अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर देत असतां श्रीकृष्णांनीं आपली भूमिका यापेक्षांही अधिक स्पष्ट शब्दांत व्यक्त केली आहे. ते अर्जुनाला म्हणतात :–

दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ।
स हि धर्मं च लोकं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।। ६
न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ।
तथाऽपि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।। ७
शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ।
स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपैष्यति ।। ८
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोके वध्यो भविष्यति ।। ११
यच्चापि परमं दिव्यं यच्चाप्यनुगतं त्वया ।
विधानं विहितं पार्थ कथं शर्म भवेत् परैः ।। १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वाऽपि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ।। १८

–महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७९

"मी दैव कांहीं बदलवूं शकत नाहीं. तुला हें माहीतच आहे कीं, तो दुष्ट धर्म व लोकलज्जा सोडून वर्तन करीत असून त्याला त्याविषयीं किंचित्ही लाज वाटत नाहीं. स्वत:च्या अपकृत्याचा त्याला काडीइतकाही पश्चात्ताप होत नाहीं. शकुनि, सूतपुत्र कर्ण व दु:शासन हे त्याच्या पापी मनोवृत्तीला अधिकच चेतावणी देत असतात. तुमचा वांटा तुम्हांला परत देऊन शांति घडवून आणणें त्याला अशक्य आहे. वधाशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग त्याच्या संबंधीं आचरणें फलदायी ठरावयाचें नाहीं. लहानपणापासून ज्यानें तुमच्यावर केवळ अकारण अपकारच केले, तो माझ्या दृष्टीनें

तर वध्य आहेच पण जगाच्याही दृष्टीनें वध्य आहे हें तूं लक्षांत ठेवलें पाहिजेस. तुमच्यापासून मला फोडण्यासाठीं त्यानें शक्य तेवढे सर्व प्रयत्न केले. पण त्याचा दुष्ट अभिप्राय मी पूर्णपणें ओळखत असल्यामुळें त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. शिवाय अर्जुना ! माझ्या जन्माचें दिव्य कारण तुला पूर्णपणें माहीत आहे. पृथ्वीवरचा दुष्ट लोकांचा भार नष्ट करण्यासाठींच जर माझा अवतार झालेला आहे तर या लोकांना मी जगूं देईन कसा ? त्यांना ठार मारल्यावांचून माझें अवतारकृत्य परिपूर्ण होऊं शकत नाहीं. ('दिव्यं विधानं' या शब्दाचा नीलकंठानें 'भूभारापहारार्थम् अवतरणम्। ' पृथ्वीवरचा भार नष्ट करण्यासाठीच माझा अवतार आहे असें जें म्हटलें आहे तें अक्षरशः बरोबर आहे.) यापेक्षां भगवान् श्रीकृष्णांच्या आणखी कोणत्या स्पष्ट उद्गारांची, त्यांना संधि होणें मान्य नव्हतें हें सिद्ध करण्यासाठीं आवश्यकता आहे? श्रीकृष्णांच्या या 'दिव्य विधान' शब्दाला त्यांच्या संबंधीच्या वाङमयांत अनेक प्रकारचे संवादी दाखले मिळूं शकतात. श्रीमत् भागवतामध्यें असे पुष्कळच दाखले आहेत. श्रीकृष्णांना ज्याप्रमाणें संधि होणें मान्य नव्हतें, त्याचप्रमाणें संधि होणें शक्य आहे असेंही त्यांना वाटत नव्हतें. कौरवांच्या कोणत्या अपराधासाठी श्रीकृष्ण त्यांना वध्य समजत होते हेंही पहाण्यासारखें आहे. द्यूतांत कौरवांनीं पांडवांच्या राज्याचा अपहार केला या त्यांच्या घोर अपराधाबद्दल कदाचित् श्रीकृष्णांनीं त्यांना क्षमाही केली असती; पण त्यापेक्षांही त्यांच्या दृष्टीनें कौरवांनीं एक भयंकर अपराध केला होता. तो अपराध म्हणजे द्रौपदीचें केशाकर्षण होय. अनाथ कुलवधूला केंस धरून सभेंत फरफटत ओढलें जात असतां व वारंवार तिच्या शरीराला हिसडे देण्यांत येत असतां, कोणीही आपला संरक्षणकर्ता नाहीं या भावनेनें द्रौपदीनें श्रीकृष्णांना जी आर्त हांक मारली होती, ती त्यांच्या हृदयांत एकसारखी सलत होती. ते स्वतःच संजयाशीं बोलतांना त्याला सांगतात :—

ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद् गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २२

—महाभारत उद्योगपर्व अ.५९

"मी दूर द्वारकेंत असतां अब्रू जाण्याच्या प्रसंगीं हे गोविंदा, म्हणून द्रौपदीनें मला जी आर्त हांक मारली ती माझ्या हृदयांतून कधींही जाणार नाहीं. जसजसे दिवस जात आहेत तसतशी ती माझ्या हृदयांत अधिकच सलत्त आहे. त्या हांकेचें माझ्यावर मोठें ऋण आहे." आणि कौरवांच्या हत्त्येवांचून हें ऋण कधींही नष्ट होणारें नव्हतें. श्रीकृष्णांना या कारणास्तव कौरव वध्य वाटत होते. युधिष्ठिर क्षमा करावयास कितीही सिद्ध असले तरी श्रीकृष्ण त्यांना या अपराधाची क्षमा करावयास कधींही सिद्ध नव्हते.

संधि होऊं नये असें तर भगवान् श्रीकृष्णांना वाटत होतेंच; पण कोणत्याही परिस्थितीत संधि होणें शक्य आहे असेंही त्यांना वाटत नव्हतें. किंबहुना तो होऊं शकणार नाही अशीच त्यांची पूर्णपणें निश्चिति होती. श्रीकृष्णांना जो संधि हवा होता त्या संधीचें स्वरूप काय आहे हें नीट पाहिलें म्हणजे त्यांतच संधि अशक्य कां व कसा आहे याचीं सारीं कारणें दडलेलीं आढळतील. श्रीकृष्णांना जो संधि हवा होता तो द्यूताच्या वेळीं जें ठरलें त्याच स्वरूपाचा हवा होता. जें द्यूताच्या वेळीं ठरलें त्याचें स्वरूप पुढीलप्रमाणें आहे:—

त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथवेतरैः ॥ १४

—महाभारत, सभापर्व अ. ७६

"बारा वर्षे वनवास व एक वर्षाचा अज्ञातवास संपल्यावर, ज्यांचें जेवढें राज्य असेल तेवढें त्यांनीं घ्यावें." द्यूताच्या वेळची ही अट जर पाहिली तर कौरवांचें मूळचें जें कुरुजांगल प्रांताचें राज्य, त्यांतील द्रौपदीच्या स्वयंवरानंतर धृतराष्ट्रानें त्यांना तोडून दिलेला अर्धा वांटा तर त्यांच्या पदरांत पडावयास हवाच होता; पण त्याशिवाय युधिष्ठिरानें स्वतःच्या पराक्रमानें जें साम्राज्य मिळविलें होतें, तें त्यांनींच मिळविलें असल्यामुळें व पूर्वार्जिततेचा त्याच्याशीं कांहींच संबंध नसल्यामुळें तें संपूर्णपणें त्यांनाच मिळावयास पाहिजे होतें. शहाजी राजांच्या कर्नाटकांतील राज्याचा अर्धा वाटा पैतृक

संपत्ति म्हणून स्वतःचा सावत्र भाऊ जो व्यंकोजी त्याच्याजवळ मागत असतां स्वराज्याच्या वाट्याच्या संबंधीं त्यानें विचारणा करतांच शिवछत्रपतीनीं त्याला "स्वराज्य स्वसंपादित असल्यामुळें त्यावर तुझा कांहीं हक्क नाहीं असेंच उत्तर दिलें होतें." असो. याचा अर्थ असा होतो की, संधीमुळें विस्तीर्ण साम्राज्य व अर्धा कुरुजांगल प्रांत एवढें पांडवांच्या पदरांत पडणार होतें. ही गोष्ट दुर्योधन कोणत्याही परिस्थितीत मान्य करणें शक्य होतें काय? व तें जर त्याला मान्य करावयाचें असतें तर कपटद्यूताचा एवढा प्रकार त्यानें घडवूनच कशासाठी आणला असता? पांच गांवांवर संतुष्ट होण्याची युधिष्ठिराची लाख सिद्धता असली तरी ती कल्पना श्रीकृष्णांना पूर्णपणें अमान्य होती. श्रीकृष्ण तशी मागणी करावयास मुळीच तयार नव्हते. ते अर्जुनाला म्हणतात :–

न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत ।। १०

––(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७९)

"युधिष्ठिरांनीं पांच गांवें मागावींत असें जें म्हटलें आहे तें मला पूर्णपणें अमान्य आहे. कुलनाश न होण्याची त्यांची मनोभावना ओळखूनही त्यांची कल्पना मला अमान्यच आहे. (या श्लोकांतील शासनं या शब्दावर 'शासनं पंच ग्रामान् देहीति तत् न वक्तव्यः।' ही नीलकंठाची टीप स्पष्टच आहे.) संधि करावयास्तव जाऊन जें बोलणें मी करीन तें 'युष्मदर्थमहापयन्'। (उद्योगपर्व अ.७३–३६) 'तुमच्या वांट्याचें राज्य मुळींच न सोडतां' असें श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिरांना स्पष्टपणें सांगितलें असून त्याचाच अनुवाद अर्जुनाशीं बोलतांनाही (उद्योगपर्व अध्याय ७७–१५) पुन्हां केलेला आहे. अशा स्थितींत संधि होणें शक्य आहे असें त्यांना मुळींच वाटत नव्हतें. 'कौरव संधि करावयास कधींही सिद्ध होणार नाहींत' हा भाव त्यांनीं दोनदां स्पष्टपणें व्यक्त केलेला आहे. युधिष्ठिराशीं बोलतांना ते यासंबंधीं म्हणतात :–

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ।। ६

न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशांपते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
यावच्च मार्दवेनैताम् राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८

——महाभारत उद्योगपर्व अ. ७३

"हे राजा, स्वभावतःच अत्यंत लोभी असलेले, परस्परांत स्नेह-भाव वाढलेले, दीर्घकाळ एकत्र नांदलेले, आपलें मित्रबळ व सैन्य वाढविलेले असे सारे धृतराष्ट्रपुत्र आहेत. भीष्म, द्रोण व कृपाचार्य असे विख्यात धनुर्धर योद्धे त्यांच्या बाजूला असल्यामुळें आपण अत्यंत बलवान् आहोंत व त्या मानानें पांडव अत्यंत दुर्बळ आहेत असें त्यांना निश्चित वाटतें. कोणताही बलिष्ठ शत्रू दुर्बळांशीं कधींही संधि करीत नाही हा राजनीतिशास्त्राचा ठरलेला नियम आहे. जोंवर तूं त्यांच्याशीं नमतें घेण्याचा प्रयत्न करशील तोंवर ते तुझें राज्य गिळंकृत करावयाचाच प्रयत्न करतील. दया, दीनभाव दाखविणें, धार्मिक दृष्टि सांगणें, वा कुलनाश टाळण्यांत केवढें वैभव प्राप्त होण्याची शक्यता आहे हें सांगत बसणें यांपैकीं कोणत्याही कारणांनीं कौरव तुझी इच्छा सफळ करतील असें तूं मुळीच समजूं नकोस." शिवाय कौरवांच्या पक्षाला जमलेले सर्व राजे हे सम्राट् जरासंधाच्या वधानंतर श्रीकृष्णांचा सूड घ्यावयासच जमले होते व त्यांचीं परस्परांत वैरें इतकीं भडकलेलीं होतीं कीं, त्यामुळें संधि होणें केवळ अशक्य आहे हें श्रीकृष्णांना पूर्णपणें दिसत होतें. संधीला जात असतां श्रीकृष्णांनीं भीमापासून सहदेवापर्यंत सर्वांना युद्धाची उत्तेजना दिलेली आहे. जर श्रीकृष्णांना संधि नको होता व तो होईल असेंही त्यांना वाटत नव्हतें तर मग श्रीकृष्ण स्वतः शिष्टाई-प्रीत्यर्थ कौरवांच्या राजसभेंत गेलेच कां ? असा स्वाभाविकपणेंच प्रश्न उत्पन्न होतो. त्याचें उत्तर आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

कृष्णशिष्टाईची भूमिका

भगवान् श्रीकृष्णांना कौरवांशीं संधि करणें मान्य नव्हतें व तो होईल असेंही त्यांना वाटत नव्हतें हें मागच्या व्याख्यानांत आपण पाहिलें आहे. पशुत्व नियंत्रित व हळुहळू मानवतेंतून नष्ट करावयास राज्यसंस्थेची आवश्यकता असते. पण राज्यसंस्थाच जर पशुवृत्तीची बनली तर ती नष्ट करणें हाच एक मार्ग असतो. सत्ताशून्य पशुत्व संस्कारांनी सुधारतां येणें शक्य असतें. कारण तें नियंत्रित होऊं शकतें; पण सत्तात्मक पशुत्व हें नियंत्रित होणें केवळ दुरापास्त असल्यामुळें तें नष्ट करणें हाच एकमात्र मार्ग असतो. श्रीकृष्णांनीं राजसत्तांचा संहार करावयाचा जो निर्णय घेतला होता, त्याचें खरें कारण हें असें आहे. श्रीकृष्णांच्या या कार्याविषयीं सर्व ग्रंथांतून एकवाक्यता आढळून येते. श्रीकृष्णांचा अवतार कां झाला याचें वर्णन करतांना भागवतकार म्हणतात :—

भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ।
आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७
गौर्भूत्वाऽश्रुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ।
उपस्थिताऽन्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत ॥१८

—(भागवत दशमस्कंध अध्याय १)

"हे राजा, या पृथ्वीला गर्विष्ठ राजांच्या रूपानें अवतरलेल्या दैत्यांच्या लक्षावधि सैन्यांनीं जेव्हां हैराण करून सोडलें तेव्हां त्यांचा तो भार तिला असह्य होऊन ती ब्रह्मदेवाला शरण गेली. तिनें गाईचें रूप धारण केलें आणि डोळ्यांत आंसवें आणून दीनवाणीपणानें व दुःखानें रडत ती ब्रह्मदेवाजवळ गेली आणि आपलें गाऱ्हाणें तिनें ब्रह्मदेवास सांगितलें."

श्रीकृष्णावताराच्या या कारणाच्या दिग्दर्शनानंतर अवतार होऊन तो काय कार्य करणार आहे याची स्पष्ट कल्पना सांगतांना

व्याख्यान १८ वें दिनांक १६–४–५२

प्रजापति ब्रह्मदेवाच्या तोंडून भागवतकारांनीं पुढील रहस्य वदविलें आहे:—

पुरैव पुंसाऽवधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ।
स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद् भुवि ।। २२

—(भागवत १० स्कंद अ. १)

"पृथ्वीला जें संकट आलें आहे त्याची त्या आदिपुरुषाला पूर्वींच योग्य कल्पना आलेली असून तो परमेश्वर पृथ्वीचा भार आपल्या कालरूपी शक्तीनें नष्ट करण्यासाठीं पृथ्वीवर अवतार घेऊन तेथें वास्तव्य करणार आहे. तरी तो तेथें असेपर्यंत आपआपल्या अंशानें तुम्हीं यदुकुळांत अवतार घ्या." श्रीकृष्ण ही कालशक्ति होती व तिच्या हातून कुरुपांडव युद्धांत सर्व राजसत्तांचा संहार होणार आहे, हा संकेत देवर्षि नारदांच्या तोंडूनही भागवतकारांनीं पुढीलप्रमाणें वदविला आहे :—

अथ ते कालरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै ।
अक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः ।।२१

—(भागवत १० स्कंध अ. ३७)

"नंतर कालरूपी तूं भारतीय युद्धांत अर्जुनाचा सारथी होऊन अनेक अक्षौहिणींचा संहार करशील तोही मी पाहीन." भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णांनींच स्वत:चें वर्णन करतांना अकराव्या अध्यायांत विश्वरूप दर्शनाच्या वेळीं 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत:' मी लोकांचा अंत घडविणारा, सर्वशक्तिसंपन्न काळ असून लोकांच्या संहारासाठींच प्रवृत्त झालों आहे असें स्पष्ट विधान केलें आहे. तात्पर्य, श्रीकृष्ण ही परमेश्वरी कालशक्ति होती व दुष्ट राजसत्तांचा संहार हेंच तिचें कार्य होतें हें सूर्यप्रकाशाइतकें स्पष्ट आहे. त्याच्या प्रकाशांतच त्यांच्या चरित्राचा उलगडा केला पाहिजे. हें एकदां लक्षांत घेतलें म्हणजे कौरवांशीं संधि करणें त्यांना कां मान्य नव्हतें या विषयावर वेगळें विवेचन करण्याची आवश्यकताच उरत नाहीं. तरी पण पुराव्यासाठीं आपण तें केलेलें आहेच. जर संधि होणें त्यांना मान्य नव्हतें व होणारही नव्हता

हें त्यांना निश्चित ठाऊक होतें, तर मग ते कौरवांच्या राजसभेंत गेले कशास्तव?

कृष्णशिष्टाईचीं कारणें

श्रीकृष्ण स्वतः या शिष्टाईसाठी जे गेले त्याचें पहिलें व महत्त्वाचें कारण म्हणजे युधिष्ठिराचा आग्रह व तोच संघर्षाचा घटनात्मक नेता असल्यामुळें त्याला प्रसन्न राखणें आवश्यक होतें हें होय. संजयाच्या शिष्टाईनंतर युधिष्ठिराच्या अंतःकरणावर इतका विलक्षण परिणाम झाला होता कीं श्रीकृष्णांनी ती शिष्टाई जरी उलटविली तरी काय वाटेल तें करून कुलनाश टळावा असेंच त्यांना वाटूं लागलें होतें. श्रीकृष्ण जर नसते तर सर्वस्वत्याग करून व संन्यास घेऊनही त्यांनी शांति पदरांत पाडन घेतली असती. पण श्रीकृष्णांच्या दडपणामुळें कांही स्वतःचा भाग पदरांत पाडून घ्यावयास ते सिद्ध असले तरी पांच गांवांवरही संतुष्ट राहून व हवी तेवढी नम्रता स्वीकारून संधि करावाच असेंच ते मानीत होते. महायुद्धानंतर सारा जन्म त्यांनीं रडण्यांत व कौरवांची हत्या आपल्या हातून झाली हें मोठें पाप झालें असें मानण्यांत घालविला आहे. ऐन युद्धाच्या वेळीं सुद्धां श्रीकृष्णांना युधिष्ठिरास मेटाकुटीनेंच युद्धास उभें करावें लागलें आहे. संधीच्या पूर्वीं संजय निघून गेल्यानंतर श्रीकृष्णांशीं बोलतांना ते स्वतः आपल्या भावना पुढीलप्रमाणें व्यक्त करतातः—

तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव।
प्रशान्ताः शमभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ॥४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयो दया।
यद्वयं कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ॥४३
ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः।
तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशः ॥४४
ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः।
तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥४५

पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबन्धवः।
स नः स्वधर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ।।४६
शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या वै पण्यजीविकाः।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ।।४७
न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम्।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ।।६८

—(महाभारत उद्योगपर्व अ. ७२)

"हें सारें प्रकरण मिटविण्याचे दोन मार्ग आहेत. पहिला मार्ग असा कीं ठरल्याप्रमाणें कौरवांनीं नि आम्हीं अत्यंत शांतपणें व प्रसन्न अंतःकरणानें आपसांत तडजोड करून हा वाद मिटवावा. शांततापूर्वक त्यांनीं आम्हांला आमचा वांटा द्यावा व त्यांनीं आपला वांटा स्वतः उपभोगावा व आम्ही दोघांनींही गुण्यागोविंदानें नांदावें. कोणत्याही प्रयत्नाला यश न येऊन केवळ आत्यंतिक मार्ग म्हणून युद्धाच्या रौद्रकर्माची कांस धरून आम्हीं कौरवांना ठार मारावें हा राज्य मिळविण्याचा दुसरा मार्ग होय. पण इतर कोणताही मार्ग निघण्याची मुळींच शक्यता नाहीं अशीच अवस्था निर्माण झाली तर केवळ या मार्गाचें अवलंबन करावयाचें आहे पण त्या आधीं इतर सर्व मार्ग मुळींच उपयोगी पडूं शकत नाहींत अशी अंतःकरणाची पूर्णपणें निश्चिति झाली पाहिजे. हे श्रीकृष्णा, ज्यांच्याशीं आपला कांहींही संबंध नाहीं अशा दुष्ट शत्रूंना देखील कधीं ठार करूं नये. मग कौरवांची तर गोष्टच वेगळी आहे. कौरव हे आपले नातलग आहेत. सर्व दृष्टींनीं त्यांच्यामुळें आपलें कुळ समृद्ध व्हावयाचें आहे. नात्याच्या दृष्टीनें पाहिलें तर तेच आपले स्वाभाविक साहाय्यक आहेत. शिवाय ते आमचे गुरूही आहेत. अशा लोकांशीं युद्ध करणें आपणांस शोभादायक आहे काय? युद्धांत काय कल्याण व्हावयाचें आहे? त्यांचा वध हें अत्यंत घोर असें पातक होय. किंबहुना, आम्ही ज्या क्षत्रिय कुलांत जन्माला आलों आहोंत त्या आम्हां क्षत्रियांचा हा धर्मच पापमय आहे. वध करणें हा आमचा धर्म होऊन बसला आहे. अन्य वृत्ति आम्हांस अप्रशस्त मानलेली आहे. शूद्र सेवा करून राहतो, वैश्य व्यापार करून

उपजीविका करतो, ब्राह्मणांनीं 'भिक्षां देहि' हें उपजीवनाचें साधन स्वीकारलें आहे आणि आम्हां क्षत्रियांना मात्र दुसऱ्यांचा वध करून आपली उपजीविका करावी लागत आहे! आम्ही राज्यलोभ सोडूं शकत नाहीं. पण कुलक्षयही आम्हांस मुळींच नको. सर्वस्वी शरण जाऊन जरी शांतता नांदत असेल तरी ती पत्करावी. कारण तीच कल्याणकारण गोष्ट आहे."

युधिष्ठिराच्या अंतःकरणाची ही इच्छा ध्यानांत घेऊनच संधीसाठीं जाणें श्रीकृष्णांना भाग पडलें. ते स्वतःच अर्जुनाशीं बोलतांना स्पष्ट शब्दांत हें कारण सांगतात :—

सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥२१

—(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७९)

"हे अर्जुना, काय वाटेल तें असलें तरी युधिष्ठिराच्या आज्ञे-प्रमाणेंच मला वर्तन केलें पाहिजे. त्यांची तशी आज्ञा आहे म्हणून संधीप्रीत्यर्थ जाणें मला आवश्यक आहे."

श्रीकृष्णांनीं शिष्टाईसाठीं जाण्याचें पहिलें कारण याप्रमाणें युधिष्ठिराची उत्कट इच्छा व आज्ञा हें आहे. पण मग असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं त्यांनीं स्वतःच जावयाचें कां ठरविलें? एकवार द्रुपद-पुरोहित हा कौरवांच्या राजसभेंत जाऊन आलेलाच होता. पुन्हां त्याला अथवा त्याच्यासारख्या दुसऱ्या कोणालाही श्रीकृष्ण सहज पाठवूं शकत होते. त्यांनीं स्वतः जाण्याचा निर्णय घेतला याचें दुसरें कारण लोकापवाद टाळणें हें होतें.

श्रीकृष्णांच्या व्यक्तिप्रभावामुळें त्यांच्या संबंधांत लोकापवादही तापदायक ठरणार होता. श्रीकृष्ण हे उभय पक्षांचे नातलग असल्यामुळें पांडवांप्रमाणेंच कौरवांच्याही राजसभेंत त्यांच्या शब्दाला विशेष मान आहे, एवढेंच नव्हे तर आपल्या सामर्थ्याचा उपयोग करून ते कौरवांना संधि करावयास भाग पाडूं शकतात अशीही पुष्कळांची समजूत होती. त्यांचे बंधु बलराम यांना सुद्धां श्रीकृष्णांनीं अशी कांहीं खटपट केली तर ती यशस्वी होईल असें

वाटत होतें. तेव्हां आपण कांहीं केलें नाहीं असें होऊं नये, उलट आपण सर्व प्रकारचे प्रयत्न करूनही, केवळ कौरवांच्या हटवादामुळेंच यशस्वी होऊं शकलों नाहीं हें त्यांना सिद्ध करावयाचें होतें. श्रीकृष्णांनीं स्वतः शिष्टाईला जाण्याचें हें दुसरें महत्त्वाचें कारण होय. द्रौपदी, विदुर, युधिष्ठिर, इत्यादि अनेक लोकांच्या जवळ श्रीकृष्णांनीं स्वतःच्याच तोंडानें हें कारण सांगितलें आहे. ते म्हणतात :—

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ।। ८५
न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित् स्यादन्ततो वाऽप्यवाच्यता ।। ८८

—(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७२)

"हे महाराज युधिष्ठिर, दुर्योधनाची पापी मनोवृत्ति मला पूर्णपणें परिचित आहे. पण यांनीं प्रयत्न केले नाहींत म्हणून आपल्याला कोणी दोष देऊं नये एवढीच माझी इच्छा आहे. तेवढ्या साठींच मी स्वतः जावयाचें ठरविलें आहे. माझें तेथें जाणें निरर्थक होणार नाहीं. कदाचित शांततेनें सर्व भानगड मिटेलही. पण नच मिटली तर निदान लोक आपल्याला दूषण तरी देऊं शकणार नाहींत."

पुन्हां विदुराला म्हणतांना श्रीकृष्ण सांगतात, " दुर्योधनाची दुष्ट बुद्धि व क्षत्रियांचें परस्परांत असणारें तीव्र वैर यांची मला पूर्ण कल्पना आहे. पण हें सर्व ओळखूनच मी येथें शिष्टाईसाठीं आलों आहे. कोणत्याही चुकीच्या समजुतीनें मी आलों नाहीं. महा-युद्धांत जगाचा मोठा संहार होणार आहे. गळ्याभोंवती पडलेल्या मृत्यूच्या पाशापासून जो कोणी जगाला सोडवील तो खरोखरीच मोठें पुण्य संपादन करील. आपल्या सामर्थ्यानुरूप हें पुण्य संपादन करण्याची खटपट करीत असलेला मनुष्य आपल्या प्रयत्नांत यशस्वी न झाला तरी त्याला तें पुण्य लागल्याशिवाय राहणार नाहीं. अंतःकरणांत शांततेची इच्छा असूनही प्रत्यक्ष त्या दृष्टीनें हालचाल न करणें हेंही चुकीचेंच आहे. हे विदुरा, मी अगदीं निष्कपटपणें

विनाशाच्या कांठावर आलेल्या कौरव व सृंजयांना वांचविण्याचा आणि शांतता प्रस्थापित करण्याचा मनापासून प्रयत्न करणार आहें. वस्तुतः ही भयंकर आपत्ति कौरवांच्या व त्यांतील दुर्योधनादि प्रमुखांच्या स्वतःच्या चुकीमुळें त्यांच्यावर येऊन कोसळत आहे. संकटांत सांपडलेल्या मित्राला वांचविण्याच्या दृष्टीनें जो किंचितही प्रयत्न करीत नाहीं त्याला नृशंस म्हणतात. मी कुरुवंशाचा मित्र आहें. त्यामुळें त्यांना वांचविण्याचा प्रयत्न मला केलाच पाहिजे. आपल्या शक्तीप्रमाणें मित्राला दुष्कृत्यापासून बळानेंही बाजूला ओढणें, निदान लोकापवाद टाळण्याच्या तरी उपयोगी पडतें. मी जें कल्याणकारक, व धर्म आणि अर्थ यांना सर्वस्वी धरून असें कुरुसभेंत बोलणार आहें, तें दुर्योधनानें आपल्या अमात्यांसहित ऐकलें पाहिजे. पांडव व कौरव आणि पृथ्वीवरचे सर्व क्षत्रिय यांचें हित व्हावें म्हणून मनुष्यानें जेवढा प्रयत्न करणें योग्य आहे तेवढा सर्व मी करणार आहें. अधार्मिक, मूर्ख, व मनापासून माझें वैर करणाऱ्या लोकांनीं, खवळलेल्या कौरव-पांडवांना आवरण्याचें अंगीं सामर्थ्य असतांना सुद्धां श्रीकृष्णानें त्यांना आवरून धरण्याचा प्रयत्न केला नाहीं असें दूषण मला देऊं नये येवढ्याचसाठीं मी येथें आलों आहें. उभय पक्षांचें काम साधावें म्हणून मी येथें आलों. काम व्हावयाचें नाहीं हें मला माहीत आहे. पण मी प्रयत्नच केला नाहीं हा लोकापवाद टाळण्याची माझी इच्छा आहे."

श्रीकृष्णांची ही इच्छा पूर्णपणें सफळ झाली नाहीं. गांधारीनें यादवांच्या सैन्यबळाचा उपयोग न करून तू हा नाश होऊं दिलास असा श्रीकृष्णावर ठपका दिलाच. उत्तंकानें तर शाप द्यावयासही आपली सिद्धता दाखविली. शेवटी त्यांना स्वतःच्या अवताराचें रहस्य सांगून उत्तंकाचें समाधान करावें लागलें.

केवळ याच दोन कारणांसाठी श्रीकृष्ण कौरवराजसभेंत गेलेले नसून ते जाण्याचें आणखीही महत्त्वाचें असें राजकीय कारण होतें. असें कारण केवळ एकच नसून तीं कारणें अनेक होतीं. श्रीकृष्ण शिष्टाईला जाण्याच्या वेळेपर्यंत कौरव व पांडव या दोन्ही पक्षांकडे सहायक राजे व त्यांचें सैन्य येऊनही पोहोंचलेलें होतें. पांडवांच्या

पक्षाकडे सात अक्षौहिणी व कौरवांच्या पक्षाकडे अकरा अक्षौहिणी सैन्य एकत्रित झालेलें होतें. पांडवांच्या पक्षाकडे जे लोक मिळाले होते त्यांतील बहुतेक पांडवांचे नातलग व अगदीं जवळचे संबंधी होते. त्यांतील कांहीं मनापासून त्यांच्यावर प्रेम करणारे व कांहीं त्यांचा लढा हा न्यायाचा लढा आहे अशा श्रद्धेचे होते. कौरवांच्या बाजूला मात्र त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष नात्याचा संबंध नसलेल्याही भारत-वर्षांतील बहुतेक सर्व राजसत्ता एकत्रित झालेल्या होत्या. याचें खरें कारण दुर्योधनाचा पक्ष त्यांना न्यायाचा वाटत होता अथवा त्याला साह्य करणें त्यांना कर्तव्य वाटत होतें हें नसून त्या राजे लोकांचें वैर वस्तुत: पांडवांशी नसून तें श्रीकृष्णाशीं होतें. जुलमी राजसत्तेला ठार करण्याचा प्रजेला हक्क आहे हें कंसाच्या वधानें सिद्ध करून जरासंधाच्या वधानें राजसिंहासनाच्या स्वयंभूपणाचें व अनियंत्रिततेचें युग पूर्णपणें संपलें असून त्या ऐवजीं धर्मनियंत्रित सत्तेचें युग उदय पावलें आहे, व राजासुद्धां दण्डनीय असू शकतो हें महान् वैचारिक व व्यावहारिक परिवर्तन श्रीकृष्णांनीं घडविलें होतें व त्यांत स्वयंभू व अनियंत्रित सत्तेच्या पुरस्कर्त्यांना स्वत:चा मृत्यु स्पष्टपणें दिसत होता. त्यामुळें श्रीकृष्णांशीं वैर करणें त्यांना क्रमप्राप्त होतें. जरासंधाच्या वधानंतर ते एकटे व उघडे पडले. श्रीकृष्णांच्याच प्रेरणेनें त्यांच्यापैकीं एकेकटयाला गांठून पांडवांनीं व स्वत: श्रीकृष्णांनींही त्यांचा पराभव केला होता, याची जाणीव त्यांच्या अंत:करणांत सदैव टोंचत होती. श्रीकृष्णांना ठार करावयास कुरुपांडव युद्धाची संधि त्यांना अत्यंत योग्य वाटली. जरासंधाच्या मृत्यूनें मोडलेला संघ दुर्योधनाच्या नेतृत्वाखालीं त्यांनीं पुन्हां उभारला व श्रीकृष्णांचें आणि आपलें वैर रणक्षेत्रावर सदाचें संपविण्यासाठीं ते एकत्रित झाले. श्रीकृष्ण शिष्टाईला गेले असतां 'तुम्हीं एकटे येथें येऊन मोठें साहस केलें' असें त्यांना सांगत असतां धृतराष्ट्राचा मंत्री विदुर यानें ही गोष्ट स्पष्ट शब्दांत व्यक्त करून दाखविली आहे. विदुर श्रीकृष्णांना म्हणतो:—

पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा दुर्योधनार्थे पाण्डवान् योद्धुकामा: ।
समागता: सर्वयोधा: पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालै: समेता: ।। २४

सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात् त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रान् सुसंहता सह कर्णेन वीराः ।। २५
त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन हृष्टा योद्धुं पाण्डवान् सर्वयोधाः ।
तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ।। २६
--(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ९२)

"हे श्रीकृष्णा, मला असें दिसतें कीं सर्व पृथ्वीची मरणघटिका जवळ आलेली आहे. दुर्योधनासाठीं पांडवांशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें पृथ्वीवरील सर्व योद्धे व राजे लोक एकत्रित आलेले आहेत. हे सर्व पूर्वीं तुझें वैर केलेलें व तूं रणांत ज्यांचा रणमद पूर्णपणें जिरविलास असे आहेत. तुझा उद्वेग वाटून व घाबरूनच ते दुर्योधनाचा आश्रय घेऊन व कर्णादिकांचें साहाय्य मिळवून संघटित झालेले आहेत. प्राणपणानें ते या युद्धांत लढतील. तुझे ते खास वैरी असल्यामुळें तूं एकटयानें त्यांच्या समुदायांत प्रवेश करणें योग्य नाहीं.

हें सर्व ओळखूनच श्रीकृष्ण कुरुसभेंत गेले. त्यांच्या जाण्याचीं राजकीय कारणें पुढीलप्रमाणें दिसतातः--

(१) कौरवसभेंत जाऊन श्रीकृष्णांना तेथील भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य इत्यादि स्वतःला न्यायी, धार्मिक, व कर्तव्यपरायण समजणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणांत कौरवांच्या बाजूनें परजलें जाणारें त्यांचें खड्ग अन्याय्य पक्षाच्या पाठपुराव्यासाठींच परजलें जात आहे असा स्पष्टभाव निर्माण करून त्यांची युद्धाची उत्साहशक्ति पार नष्ट करून टाकावयाची होती. इतकेंच नव्हे तर त्यांचीं शरीरें जरी कौरवांच्याच बाजूनें लढणार असली तरी पांडव पक्षाला जय मिळावा व आपल्या पक्षाचा पूर्णपणें पराभव होऊन आपणांस मृत्यु यावा अशी धारणा त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करावयाची होती. राजकीयदृष्टया ही स्वयमेव अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. पक्षाच्या सेनापतींच्या व धुरीणांच्याच अंतःकरणांत आपला पक्ष अन्यायाचा व पापाचा आहे, व शत्रूचा पक्ष मात्र न्यायाचा व धर्माचा आहे, आपणांस मृत्यु यावा व आपल्या पक्षाचा सर्वनाश व्हावा, प्रति-पक्षाचा मात्र पूर्णपणें विजय होऊन त्यानें वैभवानें नांदावें असें वाटू

लागलें तर त्या पक्षाच्या दुर्दैवाचे दशावतार व्हावयास वेळ कितीसा लागणार ? असा न्यूनगंड हाच युद्धांतील सर्वांत महत्त्वाचा विजय होय. प्रत्यक्ष युद्धापेक्षांही स्वपक्षाच्या विजयाचें यांतूनच कार्य साधत असतें. अलीकडच्या युद्धांत फ्रान्सवर विजय संपादन करण्यापूर्वी हिटलरनें या मंत्रशक्तीचा कुशलतेनें वापर केला होता व फ्रान्स-वरील त्याच्या विजयास हीच गोष्ट मुख्यतः कारणीभूत झाली हें स्पष्टच आहे.

(२) भगवान् श्रीकृष्णांना कौरवपक्षाचें बलाबलही एकदां स्वतःच्या दृष्टीखालीं घालून जमलेल्या सर्व प्रतिपक्षीय योद्धयांच्या अंतःकरणांत पांडवांच्या अद्वितीय सामर्थ्याचा धाक व भय निर्माण करावयाचें होतें. पांडवांच्या बाजूला सात अक्षौहिणी सैन्य व आपल्या बाजूला आकरा अक्षौहिणी सैन्य असल्यामुळें अंतीं विजय आपलाच होणार ही जी धारणा कौरवपक्षीय राजांच्या अंतः-करणांत होती, ती पार नष्ट करून त्याऐवजीं पांडव सबल असून आपलाच पराभव होणार हा न्यूनगंड श्रीकृष्णांना त्यांच्या अंतः-करणांत निर्माण करावयाचा होता. या न्यूनगंडानें पछाडलेलें सैन्य संख्येनें केवढेंही मोठें असलें तरी तें सहज पराभूत होतें.

(३) कौरवांकडील अपार उत्साहशक्ति असलेला, आणि सर्वांत बलिष्ठ योद्धा जो कर्ण त्याचा उत्साह संपवून त्याच्या अंतःकरणांत आपल्या पराभवाची आकांक्षा, मृत्यूची इच्छा, व एक प्रकारची टोंचणी त्यांना उत्पन्न करावयाची होती. कर्ण संपला व त्याच्या रणोत्साहावर विरजण पडलें कीं कौरवांचा पक्ष जवळजवळ संपलेलाच होता.

(४) कौरवपक्षीय योद्धयांची आंतरिक स्नेहसूत्रावर आधार-लेली संघटना आहे कीं त्यांच्यांत परस्परांत फूट व मतभेद आहेत हेंही त्यांना पुढील उपयोगाच्या दृष्टीनें अजमावून पहावयाचें होतें.

(५) जो आपल्या दृष्टीनें वध्य असतो, तो जगाच्याही दृष्टीनें किंबहुना त्याच्या पक्षाला साहाय्य करणाऱ्या लोकांच्याही दृष्टीनें वध्य ठरणें आवश्यक असतें. कारण त्यामुळें आपल्या हृत्यात्मक कृत्याला महान् नैतिक अधिष्ठान उत्पन्न होत असतें. स्वतःच्या

धारणेच्या दृष्टीनें वध्य ठरलेले कौरव, सर्व जगाच्याही दृष्टिकोनांतून तसेच वध्य व तिरस्कारार्ह ठरणें आवश्यक होतें. दुर्योधनाच्या संबंधीं ही गोष्ट निर्माण करणें हा श्रीकृष्णांच्या स्वतः शिष्टाईला जाण्यांतील सर्वांत महत्त्वाचा राजनैतिक हेतु होता.

आपल्या या विविध राजकीय हेतूंचें स्पष्टीकरण स्वतः भगवान् श्रीकृष्णांनींच जागजागीं केलेलें आहे. युधिष्ठिराला ते म्हणतातः—

अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन् दुर्योधनं प्रति ॥ २९
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान् गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ ३०
ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ ३१
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ ३२
शमं वै याचमानस्त्वं नाधर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरून् विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३४

—— (महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७३)

"हे युधिष्ठिरा, मी स्वतः कौरवांच्या सभेंत जाऊन अजूनही ज्यांच्या अंतःकरणांत दुर्योधनाचा पक्ष न्यायाचा आहे व त्यालाही कांहीं बाजू आहे असा वृथा संशय असेल, तो त्यांचा संशय पूर्णपणें नष्ट करणार आहें. त्या ठिकाणीं खऱ्या सत्पुरुषाला योग्य अशा तुमच्या ठिकाणीं असलेल्या सर्व सद्‌गुणांचें वर्णन करून व त्यांचे दुर्गुण व त्यांनीं तुमच्यावर केलेल्या अन्यायांचा एकामागून एक पाढा वाचणार आहे. धर्म, अर्थ व हितबुद्धि यांना धरून असलेलें माझें भाषण त्या ठिकाणीं जमलेले सारे लोक व वेगवेगळे लोकनेते ऐकतील व तें भाषण ऐकून आपण धर्मात्मे व सत्यवचनी आहांत अशी ज्याप्रमाणें लोकांची निश्चिति पटेल, त्याचप्रमाणें दुर्योधन दुरात्मा असून केवळ राज्यलोभासाठीं वाटेल तीं दुष्कृत्यें करणारा चारित्र्यभ्रष्ट आहे अशीही त्यांची निश्चिति पटेल. सर्व प्रकारची

प्रजा तेथें जमेल. जमलेल्या साऱ्या आबाल-वृद्ध प्रजाजनांसमोर मी त्याची इतकी निर्भर्त्सना करणार आहें कीं, त्यामुळें ते सारे प्रजाजनही मनांतून त्याचा धिक्कार व निर्भर्त्सना करूं लागतील. वारंवार इतके अन्याय होऊनही तुम्ही शांतीचाच पुरस्कार करतां आहांत हें पाहून लोकांच्या श्रद्धेचा तुम्ही विषय व्हाल व कौरवांचे प्रजाजन नुसत्या दुर्योधनादिकांचाच नव्हे, तर धृतराष्ट्राचाही तिरस्कार करून त्याची निंदा करतील. एकदां सर्व लोकांच्या अंतःकरणांतून त्याचा असा धिक्कार झाला कीं मग त्याला ठार मारावयास कितीसा वेळ लागणार! मग तो वस्तुतः मेलाच. मग त्याचें शरीर नष्ट करणें ही अतिशय सुलभ गोष्ट आहे. तुमच्या हितसंबंधांना धक्का न लावतां शांतीची खटपट करण्यांत मी तेथील सर्व हालचालीचें सूक्ष्मतेनें निरीक्षण करणार आहें. कौरवांची सिद्धता, त्यांचे व त्यांच्या सहायकांचे परस्परसंबंध व एकंदर अंतर्गत परिस्थिति यांचें संपूर्ण ज्ञान मिळवून मी तुमच्या जयाप्रीत्यर्थ परतेन." अर्जुनाशीं बोलतांना श्रीकृष्ण म्हणतात (उद्योगपर्व अ. ७९–११, १२ व २१):—

"युधिष्ठिराची बाजू इतकी सबळ आहे कीं, ती मी तेथें मांडीत असतां दुर्योधन मी सांगितल्याप्रमाणें करणार नाही तर सर्व लोकांच्या दृष्टीनें तो वध्य ठरेल. जो माझ्या दृष्टीनें वध्य ठरला, तो एकदां जगाच्याही दृष्टीनें वध्य ठरला कीं काम संपलें. ज्याप्रमाणें युधिष्ठिराची आज्ञा पाळणें हें माझें कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणें जगासमोर तो दुरात्मा व पापी आहे हें सिद्ध करणें हेंही माझें कर्तव्य आहे व तेंच मी तेथें जाऊन पार पाडणार आहें." भगवान् श्रीकृष्णांचे हे उद्‌गार त्यांचे सर्व राजकीय हेतू व्यक्त करावयास पूर्णपणें समर्थ आहेत.

श्रीकृष्ण कौरवांच्या राजनगरींत जात असतां ते केवळ स्वतःच्या ईश्वरी सामर्थ्यावर विश्वासून असावध अवस्थेंत गेले असें सांगण्याचा व समजण्याचाही प्रघात आहे. महाभारताच्या अनुसार तर ही समजूत खोटी आहेच; पण श्रीकृष्णांचें जीवन हें सर्वच धर्मनिष्ठांना प्रबल अधार्मिकावर विजय मिळविण्याच्या कार्यांत प्रत्यक्षच मार्ग-

दर्शक असल्यामुळें उगाच प्रत्येक वेळीं ते आपली ईश्वरी शक्ति प्रकट करण्याचाही संभव नाहीं. साधकांच्या अंतःकरणांत आश्वासन निर्माण करावयास आवश्यक म्हणूनच ती शक्ति प्रकट होत असते. उत्तंकाला सांगतांना, मानवी देहांत मी मानवाप्रमाणेंच वागतों, असें स्वतः श्रीकृष्णांनींच स्पष्टपणें म्हटलेलें आहे. मानवतेचे मार्गदर्शक म्हणून त्यांची तीच भूमिका प्रत्यक्षांत उपयोगी पडणार आहे. कुरुराजसभेत जातांना याच भूमिकेनें ते गेले आहेत. अर्थातच कौरवपक्षीयांचें बळ, तेथें एकजुटीनें जमलेले आपले वैरी, त्यांचे आपल्याविषयीं असलेले दुष्ट भाव हें सर्व ध्यानांत घेऊन स्वतःच्या संरक्षणाची कडेकोट सिद्धता करूनच श्रीकृष्ण गेले.

श्रीकृष्णांची सिद्धता

राजा धृतराष्ट्राच्या व दुर्योधनाच्या दुरात्मतेची व घातपाती स्वभावाची पूर्णपणें कल्पना असल्यामुळें श्रीकृष्ण सर्व प्रकारची सिद्धता करून गेलेले होते. तत्कालीन प्रत्येक ज्ञात्या व्यक्तीस कौरवांच्या राजसभेंत श्रीकृष्णांनीं जाण्याची कल्पनाच धोक्याची वाटत होती. त्यांनीं स्वतः जाण्याची कल्पना बोलून दाखवितांच युधिष्ठिर त्यांना म्हणाले : (उद्योगपर्व अ. ७२–८३ व ८४):—

"दुर्योधनाच्या अधीन असलेले जगांतील जवळजवळ सर्व क्षत्रिय सध्यां हस्तिनापुरांत एकत्रित झालेले आहेत. त्यांच्यामध्यें तूं एकटयानें जाणें मला मुळींच आवडत नाहीं. तुला एकटयाला तेथें जाण्याची प्रेरणा देणें हा तुझा द्रोह होय. हे माधवा, तुझा द्रोह करून मिळणारें द्रव्य, देवपद, अथवा देवांचें राज्य सुद्धां आम्हांला नको. मग सामान्य सुखाची कथाच काय?"

प्रत्यक्ष हस्तिनापुरांत गेल्यावर श्रीकृष्णांचे हितचिंतक विदुर यांना सुद्धां श्रीकृष्णांनीं तेथें येण्याची कल्पना आवडली नाहीं. ते श्रीकृष्णांना म्हणतात (उद्योगपर्व अ. ९२–२७) :–

"दुष्ट अंतःकरणाच्या या बहुसंख्याक व संघटित शत्रूंच्यामध्यें तूं एकटयानें येणें मला मुळींच आवडलें नाहीं. प्रत्येक ज्ञात्याला श्रीकृष्णांना येथें दगा होण्याचा संभव आहे असें वाटत असल्याचें

दिसून येतें." अर्थात श्रीकृष्णांना ही गोष्ट उघडपणेंच दिसत होती. म्हणून ते सर्व सिद्धतेनिशीं निघाले. महाभारतकार म्हणतात (उद्योगपर्व अ. ८३–११ ते २२):–

"युधिष्ठिराशीं बोलून जवळच असलेल्या सात्यकीला श्रीकृष्ण म्हणाले: माझा शंख, चक्र, गदा, सर्व प्रकारचीं इतर आयुधें, शक्ति, इत्यादि सर्व रथांत नीट सुव्यवस्थित ठेवा. दुर्योधन, कर्ण, व शकुनि हे सर्व दुष्ट बुद्धीचे लोक आहेत व बलवंतानें सुद्धां दुर्बल शत्रूची उपेक्षा करूं नये असें राजनीतिशास्त्र आहे." श्रीकृष्णांचें हें बोलणें ऐकून त्यांच्या अनुचरांनीं त्यांचा रथ शस्त्रास्त्रांनीं सुसज्ज केला. "कालरूपी अग्नीच्या ज्वाळेप्रमाणें प्रदीप्त, आकाशांत संचार करणाऱ्या विमानाप्रमाणें वेगवान्, सूर्य व चंद्रासारख्या तेजस्वी चक्रांनीं युक्त, मस्य, पशुपक्षी, चंद्र, अर्धचंद्र, विविध प्रकारचीं पुष्पें यांच्या आकृती कोरलेला, हिऱ्यामाणकांचें उत्कृष्ट काम केलेला, मोठा सुन्दर, उत्कृष्ट ध्वजपताका लावलेला कोणीही धर्षण करण्यास अशक्य, वाघाच्या चामड्यानें मढविलेला शत्रूचें यश हरण करणारा, व यादवांचा आनंद वाढविणारा असा तो त्यांचा उत्कृष्ट रथ होता. गरुडध्वज त्याच्यावर उभारण्यांत आला होता. विमानांत बसावें त्याप्रमाणें त्या मेरुशिखराप्रमाणें उंच व मेघगर्जनेप्रमाणें घोष करणाऱ्या रथांत श्रीकृष्ण सात्यकीला बरोबर घेऊन बसले."

श्रीकृष्ण स्वतःची तर अशी सर्व प्रकारची सिद्धता करून निघालेच, पण त्यांच्याबरोबर संरक्षणार्थ सैन्यही होतें. महाभारतकार म्हणतात : (उद्योगपर्व अ. ८४–१, २)

"श्रीकृष्ण जात असतां त्यांच्याबरोबर खंदे लढवय्ये, महारथी व हातांत शस्त्रें सिद्ध असलेले असे दहा सेनापती होते. शिवाय एकसहस्र पायदळ व एक सहस्र घोडेस्वार होते. खाण्यापिण्याचें भरपूर साहित्य असून विपुल सेवक त्यांनीं बरोबर घेतलेले होते. केवळ येवढेंच करून श्रीकृष्ण थांबले नाहींत. कौरवांना साहाय्य करावयाच्या मिषानें त्यांचा एक सेनापति हार्दिक्य कृतवर्मा हा आपल्या एक अक्षौहिणी सैन्यासह म्हणजे जवळजवळ अडीच लक्ष

सैन्यासह हस्तिनापुरांत आधींच जाऊन बसलेला होता. कुरु-पांडवांच्या युद्धांत तो जरी कौरवांच्या बाजूनें असला तरी यादव व कौरवांचा संघर्ष होण्याचा प्रश्न उपस्थित होतांच श्रीकृष्ण हे यादवगणाचे मुख्य पुढारी असल्यामुळें तो पूर्णपणें त्यांच्याच बाजूचा होता. पुढें शिष्टाईला जातेवेळीं त्याचे यादव सैनिक चहू बाजूनें श्रीकृष्णांचें संरक्षण करीत होतें. श्रीकृष्णांना बांधण्याचा राजसभेंत डाव चालू असतां कृतवर्माच हातांत शस्त्र घेऊन त्यांना विरोध करावयास राजसभेचें दार अडवून उभा होता असें वर्णन आहे. याप्रमाणें सैन्याची व सहायकांची सुव्यवस्थित रचना आधीं करूनच श्रीकृष्ण निघाले. त्यांच्या सिद्धतेंत खाद्यपेयादि पदार्थ बरोबर घेतल्याचेंही वर्णन आहे. याचें कारण काय असें कोणाला वाटेल. पण श्रीकृष्ण हे पांडवांचें सर्वस्वी मूळ असल्यामुळें त्यांच्यावर आघात करून त्यांना नष्ट करण्यांत पांडव पक्षाचा सर्वनाश आहे हें ओळखण्याइतके कौरव धूर्त होते, व त्यामुळें शत्रुपक्षाच्या या मुळावर ते कोठून व कसा घातक वार करतील याचा कांहींच नियम नसल्यामुळें सर्व प्रकारची सिद्धता बरोबर घेणें आवश्यक होतें. कूट-राजनीति सांगतांना कणिक म्हणतोः—

मूलमेवादितः छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।। १६
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ ।। १७
हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ।। २३
तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।। २४
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।। ५३
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।। ५६

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४०

" नेहमीं शत्रुपक्षाच्या मुळांवर आघात करून तेंच प्रथम तोडून टाकावें. मग सहायक व इतर लोकांना ठार मारावें. अधिष्ठानच

छिन्नमूल झाल्यावर त्याच्यावर अवलंबून राहणारे इतर सर्व आपोआपच मरतात. वृक्षाचें मूळ तुटल्यावर त्याच्या शाखा कधीं जिवंत राहूं शकतात काय? शत्रूला मारतांना तो जर आपल्यापेक्षां प्रबळ असेल तर उघड शस्त्रानेंच त्याला मारलें पाहिजे असें कांही नाहीं. देणगी देण्याच्या मिषानें त्याचा घात करतां येतो. पैसे चारून, त्याच्या परिचारकांना वश करून, विषादिक उपायांनीं त्याला खुशाल मारावें. दान, स्वागताचे देखावे, भेद, दंड, विष, माया, खोटें बोलणें, इत्यादि कोणत्याही उपायांनीं आपल्या शत्रूंना नष्ट करण्याचें उद्दिष्ट साधावें. त्यावर प्रहार करीत असतांही गोड बोलावें, प्रहार करून विनाशाचें काम पूर्णपणें पार पाडल्यावरही दयेचा देखावा करावा. हवें तर शोक करावा. रडावें सुद्धां."

श्रीकृष्ण हे पांडवांचें मूळ होतें म्हणून त्यांच्यावरच आघात केला पाहिजे ही कल्पना श्रीकृष्ण येण्याची नुसती वार्ता कळल्यापासूनच कौरवांच्या सभेंत चर्चिली जात होती. श्रीकृष्णांच्या येण्यासंबंधांत आपलें काय धोरण ठेवावें याची चर्चा करण्यास्तव कौरवांची एक महत्त्वाची बैठक भरली असतां त्या बैठकींत दुर्योधन आपले भाव पुढीलप्रमाणें (उद्योगपर्व अ.८८–१३ ते १५) व्यक्त करीत आहे. :–

" मी असें ठरविलें आहे कीं, श्रीकृष्ण पांडवांचा सर्वस्वीं आधार असल्यामुळें त्यालाच बंदी करावें. एकदां त्याला बंदी केलें कीं यादव व पांडवच नव्हे तर सर्व पृथ्वीच माझ्या अधीन होईल. उद्यां सकाळींच कृष्ण येथें येणार आहे. कृष्णाच्या ध्यानांत न येतां व आपल्या पक्षाची कोणतीही हानि न होतां त्याला बंदी करण्याचा अथवा त्याच्या घाताचा अन्य कांहीं उपाय असेल तर तो आपण मला सांगा. "

असे उपाय योजण्याच्या संबंधांत कणिकाचा पट्टशिष्य राजा धृतराष्ट्र किती कुशल होता व तो मधुजिव्ह सर्प असून मुळांत त्याला हृदय वगैरे कांहींच कसें नव्हतें याचा उल्लेख मी माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानांत धृतराष्ट्राचें स्वभावचित्र रेखाटतांना

केलेलाच आहे. त्यानें श्रीकृष्ण येत आहेत असें पाहून दुर्योधनानें जे बोलून दाखविले ते श्रीकृष्णांच्या विनाशाचे सर्व उपाय त्यांची व्यवस्था करण्याच्या मिषानेंच रचलेले होते. तोंडानें श्रीकृष्णांची भरपूर स्तुति करीत धृतराष्ट्रानें दुर्योधनास या संबंधांत ज्या आज्ञा केल्या व त्यानेंही ज्या पाळल्या त्यांचें शब्दचित्र महाभारतकारांनीं (उद्योगपर्व अ. ८५ व ८६) पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें आहे :–

"हे दुर्योधना, श्रीकृष्णाच्या सन्मानासाठीं त्याच्या मुक्कामावर त्याच्या उतरण्याच्या उत्कृष्ट सोयी करा व त्याला लागणारे सर्व पदार्थ द्या. धृतराष्ट्राचें तें बोलणें ऐकून दुर्योधनानें श्रीकृष्णांच्या वाटेंतील प्रत्येक मुक्कामाच्या जागीं सर्व प्रकारची व्यवस्था केली. रत्नांनीं समन्वित व रमणीय अशा उतरावयाच्या जागा, सभा, उत्कृष्ट आसनें, शेंकडो सेवक, अलंकार, सुदर वस्त्रें, विपुल सुगंधी द्रव्यें, लावण्यवती स्त्रिया, सुदर पक्वान्नें इत्यादि सर्व प्रकारची व्यवस्था सिद्ध होती. श्रीकृष्णांचा पहिला मुक्काम वृकस्थल येथें व्हावयाचा होता. त्या ठिकाणीं तर कौरवांकडून विशेषच व्यवस्था होती. श्रीकृष्ण स्वत: येत आहे असें पाहतांच धृतराष्ट्र विदुराला म्हणाला, "हे विदुरा, एकाच वर्णाचे, बळकट शरीराचे, बाल्हिक देशांत उत्पन्न झालेले, चार चार श्रेष्ठ अश्व एकेकाला जुंपलेले असे सोन्याचे सोळा रथ, श्रीकृष्ण येथें येतांच मी त्याला देईन. नेहमींच ज्यांच्या मस्तकांतून मदाचा वर्षाव होत आहे असे सुंदर दांतांचे व युद्धकुशल आणि ज्यांपैकीं प्रत्येकाला आठ आठ सेवक आहेत, असे आठ हत्ती मी श्रीकृष्णाला देईन. अविद्धयोनि, लावण्यसंपन्न, सुवर्णाच्या दागिन्यांनीं अलंकृत अशा शंभर दासी व तितकेच दास मी श्रीकृष्णांना देईन. अजिन, वस्त्रें इत्यादि तर अगणित देईन. दिवसा व रात्रीं आपल्या विलक्षण तेजानें तळपणारा हा मणि मी कृष्णाला देईन. हें रत्न धारण करण्यास कृष्णच सर्वस्वीं योग्य आहे. एकाच दिवसांत चौदा योजनें जाऊं शकणारें वेगवान घोडे जुंपलेलें माझें खास वाहनही मी कृष्णाला देईन. येणाऱ्या कृष्णाच्या बरोबर जितके लोक व जितकीं वाहनें असतील त्याच्या आठपट अधिक भक्ष्यभोज्यादि पदार्थ श्रीकृष्णाकडे पाठवावे.

अंगावर विविध अलंकार घातलेल्या, लावण्यसंपन्न, अशा सहस्रावधि गणिका श्रीकृष्णांच्या स्वागतार्थ जातील. उद्यां सकाळीं येथें येणाऱ्या श्रीकृष्णाचें दर्शन घ्यावयास सर्व आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांनीं जावें. दुःशासनाचें भवन हें दुर्योधनाच्या भवनापेक्षां देखील अधिक चांगलें आहे. तें सुशोभित करून अधिकच वैभवसंपन्न करावें. माझ्या व दुर्योधनाच्या अधीन जीं जीं रत्नें आहेत त्यांतील जीं जीं कृष्णाला आवडतील तीं ती सर्व त्याला द्यावी." धृतराष्ट्राच्या या सर्व उभारणींत श्रीकृष्णांना एक तर आपल्याकडे वळवून घ्यावें किंवा गुप्त प्रयोगांनी त्यांना नष्ट करून टाकावें असा दोन्ही प्रकारचा हेतु होता. तो हेतु आपण ओळखला असें विदुरानें त्याला त्याच्या तोंडावरच सांगितलें. तो म्हणाला : (उद्योगपर्व अ. ८७–७ व ८).

"तूं कर्तव्य म्हणून अथवा श्रीकृष्णांना आनंद व्हावा म्हणून हें मुळींच करीत नाहीस हें मी तुला शपथेवर सांगतों. ही सारी माया आहे. हें कपट आहे. तूं वरून केवढेंही जरी लपविलेंस व वेगळेंच सोंग आणलेंस तरी, हे राजा, तुझ्या अंतरीचा गूढ भाव मी पूर्णपणें ओळखला."

आपल्या मुलीसारख्या असलेल्या सुनेला तिच्या पुत्रांसहित जाळून मारावयास व राज्याचे अधिकारी असलेल्या व सर्वस्वीं आपल्या अधीन असलेल्या भावाच्या मुलांना विष द्यावयास ज्याला काडीइतकीही दिक्कत वाटत नाहीं तो पहिल्या प्रतीचा पाताळयंत्री धृतराष्ट्र या सर्व आज्ञा आपल्या शत्रूच्या आधारस्तंभाविषयीं करीत आहे हें ध्यानांत घेतलें म्हणजे त्याचें स्वरूप नीटपणें ध्यानांत येतें. प्रबल शत्रूविरुद्ध योजावयाच्या या सर्व उपायांचा कौटिल्यानें अत्यंत विस्तारपूर्वक उल्लेख केलेला आहे. व या पद्धतीनें राजकारणी पुरुषांनीं आपल्या अनेक हितशत्रूंना आजवर नष्टही केलेलें आहे. नागपूरकर भोसल्यांचे सेनापति भास्करराम कोरटकर यांनीं बंगालवर स्वारी करून अलिवर्दीखानाला जेव्हां 'त्राहि भगवन्' करून सोडलें, तेव्हां त्यानें मेजवानीला बोलावूनच विश्वासघातानें त्यांची, त्यांच्या वीस साथीदारांसह हत्या केली

आहे. नाना फडणविसांना त्यांचे हितशत्रु दौलतराव शिंदे यांनीं असेंच कपटानें फसवून बंदी केलें होतें. व बादशहा औरंगजेबानें जसवंतसिंगाचा मुलगा पृथ्वीसिंग याला प्रेमानें बोलावून व विषारी पोषाख देऊनच ठार मारलें. इतिहासांतलीं हीं उदाहरणें लक्षांत घेतलीं म्हणजे राजा धृतराष्ट्राचें हें वर्तन कोणालाही आश्चर्यकारक वाटण्याचें कारण नाही. पण धृतराष्ट्राचा हा डाव तो ज्यांच्यावर करीत होता ते अशा प्रकारच्या कपटनाटकांना पुरेपूर ओळखणारे कुशल होते. त्यांनीं त्याचा तो डाव इतक्या बेमालूमपणें उलटवून धृतराष्ट्राला फशी पाडलें कीं त्यानें जागच्या जागीच हात चोळीत स्वस्थ बसावें. कसें तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

Pages 389 to 424 are missing.

कर्णाला तर स्वतःच्या कुकृत्यांचाच इतका पश्चात्ताप होत होता कीं, त्यानें श्रीकृष्णांना स्पष्टपणेंच असें सांगून टाकलें कीं (उद्योगपर्व, १४१–२३ व १४३–४५):–

"हे श्रीकृष्णा, मी जें पांडवांना केवळ दुर्योधनाचें प्रिय व्हावें म्हणून कटु वाक्य बोललों, त्या कुकृत्यानें माझें अंतःकरण जळत आहे. तो धर्मात्मा युधिष्ठिरच ह्या जगाचा शाश्वत राजा होवो. ज्याचा योद्धा धनंजय आहे व ज्याचा नेता श्रीकृष्ण आहे, त्याला साम्राज्य प्राप्त होणें मुळीच अशक्य नाही. स्वतः मी व सारे कौरवपक्षीय राजे व समग्र क्षत्रिय गांडीवरूपी अग्नींत प्रवेश करून दग्ध होऊं यांत मला मुळींच शंका नाहीं." कौरवपक्षाकडील महत्त्वाचे सेनापतीच शत्रुपक्षाच्या जयाची अशी इच्छा करणारे असल्यावर कौरवांचा पराजय व्हावा व त्यांची बहुसंख्या केवळ पटावरची ठरावी यांत नवल वाटण्याचें कारण नाहीं. कौरव व पांडव यांच्या उभयविध सैन्यांची अंतर्गत स्थिति नीट ध्यानांत ठेवणें आवश्यक आहे. श्रीकृष्ण कुरुसभेंतून निघून गेल्यावर युद्ध निश्चित होऊन उभय दलांनीं कुरुक्षेत्राच्या समरांगणांत प्रवेश केला. राजा दुर्योधनाकडे अकरा अक्षौहिणी सैन्य होतें. मोठमोठे विख्यात योद्धे त्याच्या पक्षांत होते. त्यांनी आपल्या व शत्रूच्या सैन्यांतील बलाबलाची नीट कल्पना भीष्माकडून समजावून घेतली व त्यांना प्रथम सेनापति म्हणून नियुक्त केलें. भीष्म, द्रोण, कर्ण व शल्य हे कुरुपक्षाकडील प्रमुख सेनापति होते. पांडवांच्या पक्षाकडे भगवान् श्रीकृष्णांनीं द्रुपद, विराट, सात्यकि, धृष्टकेतु, शिखंडी व सम्राट् जरासंधाचा पुत्र सहदेव हे सहा सेनाप्रणेते नियुक्त करून त्यांच्यावर सेनापति म्हणून धृष्टद्युम्नाला नियुक्त केलें. धृष्टद्युम्नाला सेनापति म्हणून नियुक्त करण्यांत श्रीकृष्णांनी आपलें अपूर्व बुद्धिचातुर्य प्रकट केलें होतें. धृष्टद्युम्न हा द्रौपदीचा सहोदर बंधु होता; व हें महायुद्ध मुख्यतः द्रौपदीच्या इभ्रतीसाठीच लढलें जात असल्यामुळें कौरवांविषयीं त्याच्या अंतःकरणांत आत्यंतिक द्वेषभाव नांदणें अगदीं स्वाभाविक होतें. त्याला नुसता विजयच अभिप्रेत नसून शत्रपक्षाचा समूळ विनाश अभिप्रेत होता. अल्पसंख्य पक्षाला ज्या

जिद्दीच्या नेतृत्वाची आवश्यकता असते तसेंच धृष्टद्युम्नाचें नेतृत्व असल्यामुळें त्याला बुद्धयाच हें पद देण्यांत आलें होतें. धृष्टद्युम्नाच्याही वर वरिष्ठ अधिकारी म्हणून अर्जुनाला नियुक्त करण्यांत आलें होतें. अर्जुन हा सेनापति–पति होता. पण हें युद्ध निव्वळ शत्रुपक्षाशीं पराक्रमानें लढावयाचें युद्ध नसून आपसांतील युद्ध असल्यामुळें त्यांत मानसिक स्थिरतेचा प्रश्न सर्वांत महत्त्वाचा होता; व त्या दृष्टीनें युद्धाचीं सर्व सूत्रें आत्यंतिक स्थिरबुद्धीच्या व्यक्तीकडेच असणें आवश्यक होतें. म्हणून अर्जुनाचेंही नियंत्रण करण्याचे अधिकार श्रीकृष्णांच्याकडे सोपविले होते. महाभारतकार म्हणतात (उद्योगपर्व अध्याय १५७–१५ व १६) :–

"अर्जुनाचाही नेता त्याच्या सारथ्याचें काम करणारा संकर्षणानुज, महाबुद्धिशाली, श्रीमान् श्रीकृष्ण होता." युद्धें जीं जिंकलीं जात असतात, तीं केवळ सैन्याच्या संख्याबलावर खात्रीनें नव्हे. त्यासाठीं कांहीं महत्त्वाच्या आंतरिक गुणांची आवश्यकता असते. ह्या दृष्टीनें कुरुपांडव सैन्याचें नीट निरीक्षण केलें तर बहुसंख्याक कौरवपक्षांत पराजयाचीं सर्व कारणें जशीं स्पष्टपणें दिसून येतात, तशींच अल्पसंख्य पांडव पक्षांत विजयी होण्याचीं पदचिन्हें स्पष्टपणें आढळून येतात. पांडवांचा पक्ष हा एकतंत्री व संघटित पक्ष आहे हा त्याचा सर्वांत महत्त्वाचा विशेष होय. त्यांच्या पक्षाचें एकमात्र नेतृत्व भगवान् श्रीकृष्णांच्या व्यक्तित्वांत पूर्णपणें समाविष्ट झालेलें आहे. सर्व लोकांची त्यांच्यावर अपरंपार श्रद्धा असून ते म्हणतील त्या दिग्दर्शनानुरूप चालावयाचें हा प्रत्येकाचा निर्धार आहे. त्यांच्याविषयीं कोणाच्याही अंतःकरणांत तिळमात्र मत्सर नसून सर्वांच्या अंतःकरणांत केवळ प्रेम, भक्ति व आत्यंतिक विश्वास आहे. पांडवांच्या पक्षाचा दुसरा महत्त्वाचा गुणविशेष म्हणजे उद्दिष्टाच्या न्याय्यतेबद्दल त्यांची पूर्ण श्रद्धा असून महान् धर्मतत्त्वासाठीं व न्यायाच्या प्रतिष्ठापनेसाठींच आपण झगडतों आहोंत अशी त्यांच्या ठिकाणीं नितांत श्रद्धा आहे. त्यामुळें ध्येयवादाच्या ज्वलंत निष्ठेची बैठक त्यांना लाभलेली आहे. पांडवांच्या पक्षाचा तिसरा महत्त्वाचा गुणविशेष म्हणजे शत्रूविषयीं त्यांच्या अंतःकर-

णांत पूर्णपणें तिरस्कार नांदत असून त्याच्या विनाशाविषयीं तो पक्ष अत्यंत उत्सुक आहे. त्या पक्षाचा एक नेता सात्यकि हा बलरामांनीं कौरवांशीं संधि करावा असें नुसतें सुचविल्याबरोबर संतापून किती कठोर वाक्यें उच्चारतो तें पाहण्यासारखें आहे. तो म्हणतो (उद्योगपर्व अ. ८३):–

"जसें पुरुषाचें अंतःकरण असतें तशीच वाणी त्याच्या तोंडून बाहेर पडते. जगांत शूर लोक जसे असतात, तसे षंढही असतात व केव्हां केव्हां तर षंढ व बलसंपन्न शूर हे एकाच कुळांत जन्म पावलेलेही आढळतात. एकाच वृक्षाच्या दोन शाखांपैकी एकीला फळें येतात व दुसरीला येत नाहींत. तसेंच हें आहे. हे बलरामा, तूं जी भाषा बोललास तिच्यामुळें मला तुझा राग येत नाहीं. पण जे स्वस्थपणें ही तुझी वटवट ऐकून घेत आहेत त्यांचाच मला खरा राग येतो. धर्मराजाचा थोडाही दोष काढणारा मनुष्य निर्भय-पणें या सभेंत बोलू कसा शकतो याचेंच मला आश्यर्य वाटतें. जर पांडवांचें पैतृक धन कौरव त्यांना देणार नाहीत, तर मी माझ्या पाजळलेल्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्यांचा मद जिरवून या महात्म्या युधिष्ठिराच्या पायावर त्यांना नमवीन व जर ते नमणार नाहींत तर माझ्या क्रोधाग्नीत ते आपल्या अमात्यासह सपुत्र-पौत्र-बांधव दग्ध होतील. शत्रूजवळ भीक मागणें हें अत्यंत अधर्म्य असून अकीर्तिकारक आहे. दुर्योधन, शकुनि, कर्णादिकांना ठार मारून आम्ही पांडवांना राजसिंहासन प्राप्त करून देऊं. एक तर धृत-राष्ट्र पांडवांना त्यांचें राज्य तरी देईल अथवा रणांत मरून शत्रु पृथ्वीवर तरी शयन करतील. दुसरा कोणताही मार्ग आतां यांत नाहीं." सात्यकीचे हे उद्‌गार वैयक्तिक नसून ते प्रातिनिधिक स्वरूपाचे आहेत. एरवीं तो राजा दुर्योधनाचा खाजगी मित्र होता व रणांगणांतही त्याच्या मित्रत्वाची दुर्योधनानें त्याला आठवण दिल्यावर त्यानें दुर्योधनाशीं प्रेमळपणानें संवाद केल्याचें महाभार-तांत हृदयंगम वर्णन आहे. जयद्रथाच्या वधासाठीं अर्जुन कौरव सैन्याची फळी फोडून गेला असतां त्याचा शोध लागेना म्हणून घाबरून युधिष्ठिरानें सात्यकीला त्याच्या मागावर पाठविलें. त्या

वेळीं शत्रुसैन्याची फळी फोडून आंत घुसत असलेल्या सात्यकीला दुर्योधनानें अडविलें व त्यांचा संग्राम झाला. त्या वेळीं दुर्योधनानें त्याला ही आठवण दिली. सात्यकि हंसला व म्हणाला, 'युद्धांत त्याचा काय उपयोग ?' शत्रुपक्षाविषयीं पांडवपक्षांत किती तिरस्कार नांदत होता याचीं आणखीही कित्येक उदाहरणें आहेत. याच्या उलट कौरव पक्ष संख्येनें केवढाही मोठा असला तरी त्यांतील सर्व सेनापति आपला पक्ष अन्याय्य आहे याची खात्री बाळगणारे, शत्रुपक्ष धर्म्य आहे अशी श्रद्धा असलेले व आपण मेलों तरी चिंता नाहीं, पण विजय मात्र शत्रुपक्षालाच मिळावा अशी इच्छा करणारे आहेत. युद्धशास्त्राच्या विवेचनानुसार अशा पक्षाला जय मिळण्याची स्वप्नांत तरी शक्यता आहे काय ? शिवाय त्या पक्षांत नेतृत्वाच्या दृष्टीनें महत्त्वाच्या लोकांचींच आपसांत विलक्षण स्वरूपाचीं भाडणें असून कार्यापेक्षांही व्यक्तिवादी अहंकाराचा त्यांच्यावर विलक्षण पगडा बसलेला दिसून येतो. कौरव पक्षाचे महनीय सेनापति भीष्म व कर्ण यांचींच परस्परांत किती विलक्षण भांडणें आहेत हें मी माझ्या 'महाभारतावरील व्याख्यानें' या ग्रंथांत दाखविलेंच आहे. कारणें कोणतींही असोत व कोणीही बरोबर वा कोणीही चूक असो. पण युध्यमान पक्षांपैकीं महत्त्वाचे नेते जर आपआपसांतच भांडत असले तर तें दृश्य सैन्यांतील शिस्तीच्या दृष्टीनेंच किती विलक्षण स्वरूपाचें ठरतें ! योद्धयांच्या सभेंत कर्णासारख्याचा भीष्मांनीं अर्धरथी म्हणून उपहास करणें व भीष्मासारख्या सर्वश्रेष्ठ व्यक्तीला कर्णानें तोंड टाकून बोलणें, भीष्मांनीं त्याला त्याचा वध करणें सोपें आहे असें धमकावणें व 'माझ्या पराक्रमांत सेनापतित्वामुळें ह्या म्हाताऱ्याची कीर्ति होण्याचा संभव आहे म्हणून हा मरेपर्यंत मी हातांत शस्त्र धारण करीत नाहीं व लढणार नाहीं' असें म्हणून कर्णासारख्या महत्त्वाच्या योद्धयानें भीष्मांचें पतन होईपर्यंत रणभूमीकडे ढुंकूनही न पाहणें हे सारे प्रकार काय दर्शवितात ? यांत भीष्म बरोबर असले अथवा कर्ण बरोबर असला तरी इतर अनेक अनुचर योद्धयांना व सैनिकांना कोणतें उदाहरण होतें ? हे कुरुपक्षीय योद्धे साध्या संवादांतसुद्धां

एकमेकांना लागट बोलतांना व ठार मारावयास उठतांना आढळतात याचा अर्थ काय ? अश्वत्थामा व कर्ण हे साध्या संवादांतच एकमेकांचा जीव घ्यावयास उठले व दुर्योधनानें त्यांना कसेंबसें आवरून तात्कालिक संघर्ष टाळला असें वर्णन आहे. कृपाचार्य व कर्ण यांच्या झटापटी तर प्रसिद्धच आहेत आणि या विषयांतील सर्वांत घातक प्रकरण म्हणजे शल्य व कर्ण यांच्या संवादाचें होय. यावरून कौरवांचा पक्ष संख्येनें मोठा असला तरी किती विघटित होता याची कल्पना येते. महाभारतकार भगवान् व्यास यांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे की,

बहवो यत्र नेतारः सर्वे पंडितमानिनः ।
सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति तद्राष्ट्रमवसीदति ।।

'ज्या राष्ट्रांत नेतेच पुष्कळ असतात व ते सर्वच स्वतःस शहाणे समजणारे असतात व त्यांपैकीं प्रत्येकजण महत्पदाची अभिलाषा धरणारा असतो तें राष्ट्र लवकरच विनाश पावतें.'

मर्हषि व्यासांनीं केलेली राष्ट्रविनाशाची ही मीमांसा कौरवांच्या पक्षाला जशीच्या तशी लागू पडते. दुर्योधनानें जे लोक एकत्र आणले होते ते एकत्र आणतांना त्यांपैकीं प्रत्येकाला त्यानें हव्या त्या उपायानें आपल्या पक्षांत ओढलें होतें. वस्तुतः ते आपणांस अनुकूल आहेत कीं नाहींत याचाही त्यानें कधींच फारसा विचार केलेला नव्हता. आपल्या पक्षाचें बळ वाढविणें म्हणजे युद्धसहायकांची संख्या वाढविणें असें तो गृहीत धरून चालला होता. कांहीं महत्त्वाच्या लोकांना तर त्यानें त्यांच्या मनोवृत्तीचा विचारही न करतां फसवून आपल्याकडे आणलें व येतांना ते धर्मपाशांत सांपडून आले असले तरी त्यांचीं शरीरें केवळ आपल्याकडे आहेत, मन आपल्याकडे नाहीं हें न ओळखून त्यानें सेनापतित्वासारखे महत्त्वाचे अधिकारही त्यांच्याकडे सोंपविले! मद्राधिपति शल्य हें याचें महत्त्वाचें निदर्शन होय. शल्य पांडवांचा मामा. दुर्योधनाविषयीं त्याच्या अंतःकरणांत काडीइतकेंही प्रेम असण्याचा संभव नसून असला तर वस्तुतः रागच असावयाचा. अशा व्यक्तीस वचनांत पकडून दुर्योधनानें फसवून आपल्या बाजूस आणल्यावर

तिचा दुर्योधनावरील राग वाढला असेल कीं कमी झाला असेल ? पण शल्याच्या मनोवृत्तीचा विचारही न करतां दुर्योधनानें त्याला नुसतें आपल्या पक्षांतच आणलें नाहीं, तर त्याला सेनापतित्वाचा अधिकारही त्यानें देऊन टाकला. तात्पर्य, एकंदर विघटना व परस्पर-मत्सर यांनी प्रेरित झालेल्या लोकांची कशीबशी एकत्र उभारलेली फळी हें दुर्योधनाच्या बहुसंख्य सैन्याचें वस्तुत: स्वरूप होतें. ज्वलंत विश्वासाचे अल्पसंख्य पण एकात्मता उत्पन्न झालेले एकनेतृत्व-वादी व एकसंध अथवा एकजीव झालेले मूठभर ध्येयवादी लोक जें करूं शकतात तें विघटित, मत्सरी, आपसांत फूट असणारे व लोभाविष्ट असे असंघटित बहुसंख्याक लोक कधीच करूं शकत नाहींत. कौरव व पांडव यांच्या पक्षांची ही अंतर्गत वस्तुस्थिति नीटपणें ध्यानांत घेतली तर पांडवांच्या विजयाची व कौरवांच्या पराजयाची यथार्थ मीमांसा समजून येते. असंघटित बहुसंख्याक पक्षापेक्षां संघटित अल्पसंख्य पक्ष हाच वस्तुत: बहुसंख्याक असतो. कारण असंघटित व विद्वेषी बहुसंख्य पक्षांत प्रत्येक व्यक्ति एकटी असल्यामुळें ती वस्तुत: नि:साहाय्यच असते. त्याऐवजी संघटित अल्पसंख्य पक्ष केवळ मोजणीच्या दृष्टीनें कितीही अल्पसंख्य भासला तरी ते सारे अल्पसंख्य वस्तुत: एकजीव असल्यामुळें एका व्यक्तीपेक्षां ते अर्थातच बहुसंख्य ठरतात. शिवाय मूलभूत ध्येय-विषयक पावित्र्यामुळें लढण्यांत, मरण्यांत वा मारण्यांत कर्तव्य-पूर्तीचा जो परमोच्च आनंद व त्यामुळें मिळणारा अपार रणो-त्साह पांडवपक्षाच्या ठिकाणीं निसर्गत:च होता. तो कौरवपक्षाला कसा लाभणें शक्य होतें ? ऐन युद्धाच्या क्षणीं झालेल्या एका विलक्षण प्रकारानें तर मूळच्या निरुत्साही लोकांवर आणखीच विलक्षण परिणाम केला. गुरुवंदन करून युद्धारंभीं युधिष्ठिर कुरुसैन्यांतून परतत असतां उभय सैन्यांच्या मध्यभागीं उभे राहून त्यानें अशी घोषणा केली कीं, "आमचा पक्ष न्यायाचा व धर्माचा आहे हें ओळखून जो कोणी अजूनही कौरवांचा पक्ष सोडून आमच्याकडे यावयास सिद्ध असेल त्याचा अंगीकार करावयास आम्ही सिद्ध आहोंत." युधिष्ठिरांची ही घोषणा ऐकतांच राजा

दुर्योधनाचा खास बंधु युयुत्सु हा दुर्योधनाचा पक्ष सोडून पांडवांच्या पक्षाकडे आला. त्याचा कुरुसेनेंतील सर्वसामान्य वातावरणावर केवढा विलक्षण परिणाम झाला असेल ! असो.

प्रत्यक्ष युद्धांत प्रतिपक्षाकडील भीष्मांच्या कर्तव्यनिष्ठेची व विलक्षण रणोत्साहाची श्रीकृष्णांना पूर्णपणें कल्पना होती. मंत्र-युद्धानें विजयाची पूर्ण सिद्धता त्यांनीं करून ठेविली असली तरी तो विजय प्रत्यक्ष पदरांत पडणें हें रणांगणावरील कौशल्यावरच अवलंबून होतें. अठरा दिवसांच्या भीषण महायुद्धांत जवळजवळ चाळीस लक्ष लोकांचा प्रचंड संहार घडवून आणून श्रीकृष्णांनींच अंतिम विजयश्री पांडवांना मिळवून दिली. आसुरी शक्तीवर विजय संपादन करण्यासाठी जीं साधनें भगवान् श्रीकृष्णांना हाताशीं धरावीं लागलीं ती श्रीरामचंद्राप्रमाणें लक्ष्मण, हनुमंता-सारखीं स्वयंपूर्ण नव्हतीं. तर त्यांच्यांत असलेले अनेक अंगभूत दोष मारक ठरण्याचाही संभव होता. भगवंतांचें विभूतिमत्त्व यांत आहे कीं, त्यांनीं या तोटक्या साधनांनींच प्रचंड आसुरी शक्तीवर हंसत हंसत अवघ्या अठरा दिवसांत देदीप्यमान विजय संपादन केला. युद्धाच्या प्रारंभींच त्यांच्या हातांतील धर्मस्थापनेचें अमोघ साधन जो नरोत्तम नर अथवा अर्जुन तो नुसता समोरच्या शत्रुपक्षीय नातलगांना पाहतांच खाजगी नात्यागोत्यांतील प्रेम, वत्सलता, ममता इत्यादि भावनांना वश होऊन व महायुद्धाच्या भयानक परिणामांनीं केवढें अधःपतन होईल याची कल्पना मनांत आणून खचला. त्याच्या अंगाला कंप सुटून हातांतील गांडीव धनुष्य त्यानें टाकून दिलें व कौरवांनीं आपणास ठार मारलें तरी चालेल, पण आपण म्हणून त्यांच्यावर हात उचलणार नाहीं; इहलोकीचें राज्यच काय पण त्रैलोक्याचेंही राज्य मिळालें तरी तें स्वजनांच्या रक्तानें बरबटलेलें व गुरुहत्या करून मिळणारें असल्यास मला तें नको असें म्हणून स्वस्थ बसला. अगदीं आजच्या विशुद्ध आश्रमीय सर्वोदयवाद्यांप्रमाणें अर्जुन युद्धांत मरण पत्करा-वयास तयार होता; पण तें अप्रतिकारक अहिंसकाची भूमिका स्वीकारूनच काय तें होय. पांडवपक्षाकडील हा आधारभूत

सेनापतीच असा हातपाय गाळून स्वस्थ बसल्यावर श्रीकृष्णांना सुद्धां किती विलक्षण वाटलें असल ! त्याचा तो सारा मोह नष्ट करण्यासाठी भगवद्गीतारूपी विश्वोद्धारक तत्त्वज्ञानाचा त्याला उपदेश करून व विश्वरूपदर्शनाच्या द्वारें त्याला प्रत्ययज्ञान करून देऊन भगवान् श्रीकृष्णांना प्रथम त्याच्या बुद्धीवरील मोहाचें हें पटल फाडून टाकावें लागले. अर्जुन युद्धास सिद्ध झाल्यावरही पुढें जो पांडवांनीं विजय संपादन केला त्याचें सर्व श्रेय केवळ भगवान् श्रीकृष्णांचें आहे. अतिम विजयावर लक्ष केंद्रित करून तो विजय धर्माचा असल्यामुळें 'काटयानें काटा काढावा' या न्यायानें शत्रूच्या विनाशासाठी जो जो मार्ग आवश्यक असेल तो तो धर्म्य ही रणनीति श्रीकृष्णांनी स्वीकारली व अत्यंत बिकट परिस्थितींत तपशिलावर लक्ष केंद्रित करून हातचा विजय घालविण्यापेक्षां अंतिम तत्त्वविजयावर लक्ष केंद्रित करून आवश्यक असेल तो तपशील त्यांनीं मान्य केला.

कौरव पक्षाचा विजय होणें म्हणजे सदाचेंच अधर्माचें अभ्युत्थान होणें व राजसत्तेला कोणत्याही मूल्यांचें नियंत्रण असूंच न शकणें होतें. ही गोष्ट नष्ट करावयाचा एकच मार्ग होता व तो मार्ग म्हणजे तो पक्ष नष्ट करणें हा होय. जर तो पक्ष साधनशुचितेच्या अथवा धर्माच्या तपशिलाच्या बारीकसारीक गोष्टींचा विचार केल्यानें जगत असेल तर ते सारे तपशील व तीं सर्व साधनें, साधनें म्हणून स्वतंत्र रीतीनें केवढीही शुद्ध असली तरी अधार्मिक व पापमयच ठरतील. ज्यांचा अंतिम परिणाम अधर्ममूल्यांच्या स्थापनेंत होतो त्या गोष्टी शुद्ध असल्या तरी पापमय आहेत, व ज्यांचा अंतिम परिणाम धर्ममूल्यांच्या स्थापनेंत होतो त्या गोष्टी दिसायला पापमय वाटल्या तरी वस्तुतः त्या पुण्यमयच होत. याच नीतीचा अवलंब करून श्रीकृष्णांनीं आपल्या अपूर्व बुद्धिमत्तेनें व अलौकिक सामर्थ्यानें पांडवांना विजय प्राप्त करून दिला.

कुरु-पांडवांच्या त्या महायुद्धाकडे पहाण्याचे प्रत्येकाचे दृष्टिकोन वेगवेगळे होते. कौरवांचा दृष्टिकोन हा केवळ सत्ता बळकाविणारा व नीचतम स्वार्थी होता, तर पांडवही आपल्या अधिकाराप्रीत्यर्थ

झगडत असले तरी स्वतःच्या न्याय्य हक्कांकरतां ते झगडा करीत होते हें ध्यानांत घेतलें म्हणजे पांडवांचाही युद्धाकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन वस्तुतः स्वार्थीच होता हें मान्य करणें भागच पडतें. तो त्यांचा स्वार्थ धर्माच्या अविरुद्ध असलेला, न्यायाला धरून असलेला, उदात्त स्वार्थ होता एवढेंच फार तर म्हणतां येईल; पण तो स्वार्थ होता हें निर्विवाद आहे. आजच्या नीतिशास्त्राच्या परिभाषेंतील या उदात्त स्वार्थाचा सुद्धां ज्याच्या अंतःकरणाला तिळमात्र स्पर्श नव्हता अशी व्यक्ति केवळ भगवान् श्रीकृष्ण हीच होती. त्यांना या युद्धांतून स्वतःसाठीं कोणतेंही राज्य निर्माण करावयाचें नव्हतें. पण कोणतेंही स्वार्थमय प्रलोभन मुळींच नसतांनादेखील एवढ्या भीषण संहारकांडाचे खरे प्रेरक मात्र तेच होते. नीतिमूल्यांचें संरक्षण व विश्वकल्याण ह्या दोन उद्दिष्टांसाठी तो भीषण नरमेध श्रीकृष्णांना आवश्यक वाटला. त्यांचें 'स्व' विश्वरूप होऊन गेल्यामुळें त्या महान् ध्येयाच्या पूर्तीसाठीं जे आडवे आले ते माया, मोह, ममता इत्यादि मानवी मनोविकारांना बाजूला टाकून नष्ट करून टाकणेंच त्यांना आवश्यक वाटत होतें. जिचें शुद्धीकरण अशक्य ती राजसंस्था नष्ट करून टाकणें हेंच आवश्यक ठरतें; म्हणून पुढच्या पुनर्रचनेसाठीं ज्या उपायानें तो विनाश घडवून आणतां येईल तो प्रत्येक उपाय त्यांनीं पत्करला. कांट्यानें कांटा काढून पुन्हां तो कांटाही फेंकून देण्यासारखेंच हें आहे. अंतिम विजयांत धर्म-स्थापना होती. त्यावर लक्ष केंद्रित करून अवघ्या अठरा दिवसांत श्रीकृष्णांनीं तो प्राप्त करून घेतला. भारतीय युद्धाचा संपूर्णपणें विचार केला तर त्या युद्धांतील विजयश्रीचें सर्व श्रेय एकट्या श्रीकृष्णांचें आहे ही गोष्ट मान्य करावीच लागते. या दृष्टीनें श्रीमत् भगवद्गीतेच्या प्रारंभीं करावयाच्या सांप्रदायिक मंगला-चरणांत एका कवीनें घातलेला एक श्लोक अत्यंत अर्थपूर्ण आहे. तो म्हणतो :—

> **भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोत्पला**
> **शल्यग्राहवती कृपेण महता कर्णेन वेलाकुला ।**

अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।
सोत्तीर्णा खलु पांडवैं रणनदी कैवर्तकः केशवः ।।

" भीष्म व द्रोण हे दोन जिचे तट आहेत, जयद्रथ हेंच जिचें जल, शकुनि हेंच जिच्यांतील नील कमल, शल्य हा जिच्यांतील क्रूर जलचर, व कर्ण आणि कृपाचार्य यांनीं जिची मर्यादा आकुल करून टाकलेली आहे, अश्वत्थामा व विकर्ण हे जिच्यांतील घोर मगर होत अशी भयंकर व दुर्योधनरूपी भोंवऱ्यानें युक्त अशी रणनदी केवळ श्रीकृष्णरूपी नावाड्याच्या साहाय्यानें पांडवांना तरतां आली. "

जर भगवान् श्रीकृष्ण नसते तर काय झालें असतें एवढें पाहिलें म्हणजे महायुद्धाच्या यशाचें श्रेय कोणाकडे जातें याची कल्पना येते. युद्धाच्या प्रारंभीच मोहवश झालेल्या अर्जुनाला भगवान् श्रीकृष्ण होते म्हणून गीतोपदेश झाला व तो युद्धासाठीं उभा राहिला. जर श्रीकृष्ण नसते तर महारथी पार्थ कौरवांच्या हातून फुकट मरता व युद्धाचा संभवही उरताना. इतकेंच नव्हे तर संजयाच्या शिष्टाईतच धृतराष्ट्राच्या धर्मदंभाच्या स्वाधीन होऊन युधिष्ठिराच्या इच्छेनुसार पांडव भिक्षा मागत हिंडत राहिले असते! प्रत्यक्ष युद्ध सुरू झाल्यानंतरमुद्धां श्रीकृष्णामुळेंच विजयाचें पारडें पांडवांच्या बाजूला वळतांना दृष्टीस पडतें. केवळ युद्ध सुरू झाल्यानंतरच्या घटनांचा विचार केला तरी सुद्धां ही गोष्ट मनाला पटेल. वानगीदाखल आपण कांहीं उदाहरणेंच पाहूं.

(१) कौरवांचे पहिले विख्यात सेनापति भीष्म हे मृत्युंजय व इच्छामरणी म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांना जिंकणें कोणालाही केवळ दुरापास्त होतें. आपल्याशिवाय भीष्मांना कोणीही मारूं शकणार नाहीं हें ओळखून युद्धाच्या तिसऱ्या दिवशीं व नवव्या दिवशीं स्वतः श्रीकृष्ण त्यांच्या अंगावर चालून गेले. पण श्रीकृष्णांनीं स्वतः भीष्मांना मारावें ही गोष्ट पांडवांना मान्य नसल्यामुळें अर्जुनानें विविध प्रकारच्या आणा घालून श्रीकृष्णांना परतविलें. नवव्या दिवशीं रात्रीं शेवटीं श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिरास असें सांगितलें कीं, आतां तुम्हीं मलाच सेनापति म्हणून नियुक्त करा. मी आव्हान-

पुरस्सर भीष्मांना युद्धांत ठार मारतों. आपल्यासाठीं श्रीकृष्णांनीं हातांत शस्त्र घेऊन स्वतःची प्रतिज्ञा मोडावी हें युधिष्ठिराला मान्य होईना. म्हणून त्यांनीं श्रीकृष्णांना असें विनविलें कीं, ' तुम्ही आमच्यासाठीं आपली प्रतिज्ञा न मोडतां केवळ आमच्या-बरोबर भीष्मांकडे चला. त्यांनीं महायुद्धाच्या प्रारंभींच मला असें सांगितलें आहे कीं, मी माझ्या मृत्यूचा उपाय तुला सांगेन.' युधिष्ठिराच्या या विनंतीच्या अनुरूप श्रीकृष्णांसहित पांडव भीष्मांच्या शिबिरांत गेले व भीष्मांनी महामनस्कतेनें, इतकेंच नव्हे तर धर्मविजयासाठी आपला शरीरपात होणें आवश्यकच आहे हें ओळखून त्यांनीं स्वतःच्या मृत्यूचा उपायही सांगितला. त्यांनीं पांडवांना असें सांगितलें कीं, पंचाल कुळांतील शिखंडी हा जन्मतः स्त्री असून पुढें योगायोगानें पुरुष झालेला आहे. मी शुद्ध क्षत्रिय असल्यामुळें अशा स्त्रीपूर्व व्यक्तीशीं कधींही युद्ध करणार नाहीं. त्याला तुम्ही उद्यां माझ्या रथासमोर उभे करा. म्हणजे माझें युद्ध करणें बंद होईल व त्यानंतर तुम्हीं माझ्यावर हवे तितके प्रहार करा. हे आघातसुद्धां अर्जुनानेंच केले तरच माझ्या विनाशाची शक्यता आहे. माझी आज्ञा म्हणून अर्जुनानें शिखंडीच्या आडून माझ्यावर आघात करावा व आतां मला संपवावें," भीष्मांची आज्ञा घेऊन पांडव शिबिराकडे परतले असतां या पद्धतीनें स्वतः भीष्मांना मारावें लागणार ही कल्पनाच अर्जुनाला दुःसह वाटूं लागली व गीतेच्या शेवटीं ' नष्टो मोहः ' अशी कबुली देणारा पार्थ श्रीकृष्णांना म्हणूं लागला (भीष्मपर्व अ. १०७–९१ ते ९५):–

" हे कुरुवृद्ध भीष्म अत्यंत ज्ञानसंपन्न व बुद्धिमान् असून ते माझे गुरु व पितामह आहेत. या पद्धतीनें मी त्यांच्याशीं कपट-युद्ध कसें करावें ? लहानपणीं धुळीनें माखलेल्या अंगानें मी जेव्हां त्यांच्या मांडीवर जाऊन बसावें व 'बाबा' म्हणून त्यांना हांक मारावी त्या वेळीं ते माझी हनुवटी धरून मला म्हणत, वेड्या मी तुझा बाप नसून तुझ्या बापाचा बाप आहे. त्या भीष्मांना मी या पद्धतीनें कसें मारूं ? भीष्मांनीं खुशाल माझें सैन्य मारावें. मी

त्यांना मुळींच मारणार नाहीं. माझा जय होवो किंवा वध होवो. भीष्मांवर मी हत्यार चालविणार नाहीं. आयत्या वेळीं अर्जुनाला आलेला हा मोहाचा झटका इतका विलक्षण आहे कीं, श्रीकृष्णांशिवा तो कोणीही दूर करूं शकत नाही. श्रीकृष्ण जर नसते तर अर्जुनाच्या गळ्यांत गळा घालून युधिष्ठिरांनींही हाच मार्ग स्वीकारला असता व कौरव सेनेच्या पहिल्याच सेनापतीच्या प्रभावांत पांडव संपले असते. पण श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला त्याची खरडपट्टी काढूनच मार्गदर्शन केलें. ते म्हणाले (भीष्मपर्व अ. १०६–९६ ते १०२):–

"हे अर्जुना, भीष्मांचा वध करण्याची तूं पूर्वी प्रतिज्ञा केली आहेस. तू स्वतःला धर्मनिष्ठ क्षत्रिय म्हणवितोस. आतां तुला भ्रष्टप्रतिज्ञ कसें होतां येईल? तुला भीष्मांना ठार मारावेंच लागेल. मी मारीत नाहीं म्हणून मुळीच चालणार नाहीं. भीष्म हा युद्धदुर्मद क्षत्रिय आहे. त्याला रथांतून खालीं पाड. युद्धांत भीष्मांना मारल्यावांचून तुला विजय प्राप्त होणें कधींही शक्य नाहीं. भीष्मांचा तुझ्या हातून वध होणें ही ठरलेली दैवी घटना आहे. ती आतां तुला टाळतां येणार नाहीं. काळाच्या वासलेल्या अबड्याप्रमाणें भयंकर असलेल्या भीष्मांसमोर वज्रपाणि महेंद्र सुद्धां टिकूं शकणार नाहीं, मग इतर कोणाची कथाच काय! तूंच केवळ त्यांच्याशीं युद्ध करूं शकशील. स्थिर राहून भीष्मांना ठार मार. धर्माधर्माच्या गोष्टी तूं मला काय सांगतोस? देवेंद्राला उपदेश करतांना महाबुद्धिशाली बृहस्पतीनें असें सांगितलें आहे कीं, आपल्यापेक्षां वृद्ध, सर्व दृष्टींनीं श्रेष्ठ, व सद्‌गुणसंपन्न अशीही व्यक्ति असली तरी, ती जर आततायी व आपला घात करणारी असेल तर तिला अवश्य ठार मारावें. युद्ध करणें, प्रजांचें संरक्षण करणें व यज्ञ करणें हाच क्षत्रियांचा शाश्वत धर्म आहे." या वाक्यांनीं उत्तेजित करून श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाकडून भीष्मांना ठार मारविलें. तरीही अर्जुन जर युद्ध करीत नाहीं म्हणाला असता तर स्वतः युद्ध करून भीष्मांना ठार मारण्याची त्यांची पूर्ण सिद्धता होती. भगवान् श्रीकृष्णांचीं साधनें श्रीरामांइतकीं स्वयंपूर्ण नव्हतीं. त्यामुळें

त्यांना प्रत्येक गोष्ट स्वतःच्या अंगावर घेऊनच तिची परिपूर्ति करावी लागे हें जें मीं मागें म्हटलें आहे तें यामुळेंच होय. धुरंधर कौरव सेनापति भीष्म यांच्या वधाचें सर्व श्रेय श्रीकृष्णाकडे येतें तें हें असें.

(२) भीष्मानंतर कौरवांचे धुरंधर सेनापति आचार्य द्रोण हे होत. द्रोण हे पांडवांचे गुरु असल्यामुळें त्यांच्याविषयीं पांडवांच्या व विशेषतः अर्जुनाच्या मनोभावना अत्यंत कोमल आहेत. पंचाल राजपुत्र धृष्टद्युम्न हा द्रोणांचा ठरलेला मृत्यु असूनही शस्त्र हातांत असेपर्यंत त्यांना मारणें धृष्टद्युम्नाला केवळ अशक्य झालेलें आहे. श्रीकृष्णांच्या मंत्रयुद्धाचा प्रयोग गाळला, तर द्रोणांचा वध केवळ अशक्य आहे असें दिसून येईल. कोणीही योद्धा द्रोणांसमोर टिकत नाहीं व शस्त्र हातांत असेपर्यंत द्रोणांचा पराभव करणें कोणालाही शक्य नाहीं, हें ओळखून द्रोणांकरवीं शस्त्रसंन्यास करवावा असा विचार श्रीकृष्णांच्या मनांत आला. पण द्रोण शस्त्रसंन्यास करणार कसे ? त्यांचें मर्मस्थान भगवान् श्रीकृष्णांना पूर्णपणें अवगत होतें. पुत्रप्रेमासाठीं द्रोणाचार्य हे ब्राह्मणधर्माचा परित्याग करून राजप्रेष्य बनले होते व दुर्योधनाकडून शस्त्र चालवीत होते हें प्रसिद्धच आहे. ज्या पुत्रासाठीं आचार्य हें सारें करावयास सिद्ध झाले, तो पुत्रच जर एकाएकीं मृत्युमुखीं पडला, तर आचार्य शस्त्रत्याग करतील हें उघड होतें. पुत्र प्रत्यक्ष मृत्युमुखीं पडो अथवा न पडो पण तो मृत्युमुखीं पडल्याचें आचार्यांच्या नुसतें मनांत ठसलें तरी ते शस्त्रसंन्यास करतील हें श्रीकृष्णांनीं ओळखलें व त्यांनीं त्यांच्या त्याच मर्मस्थानावर आघात केला. महाभारतकार म्हणतात (द्रोणपर्व अ. १९०–९ ते १३):—

"पांडव त्रस्त झालेले आहेत व द्रोणांच्या बाणांनीं व्यथित झालेले आहेत हें पाहून बुद्धिशाली व अंतिम विजयावर लक्ष ठेव-णाऱ्या श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला असें सांगितलें कीं, हा धनुर्धरश्रेष्ठ द्रोण जोंवर हातांत धनुष्य घेऊन समरांगणांत उभा आहे, तोंवर देवांची सुद्धां त्याला जिंकण्याची शक्ति नाहीं. यानें केवळ शस्त्र-संन्यास केला तरच याचा वध होण्याची शक्यता आहे. म्हणून हे

पांडवहो, धर्माधर्माचा विचार करीत न बसतां जयावरच सारें लक्ष केंद्रित करा व तेंही त्वरित करा. नाहीं तर थोडचाच वेळांत द्रोण सर्वांना यमसदनास पाठविल्याविना राहणार नाहींत. अश्वत्थामा मेला तर हा लढणार नाही असें मला वाटतें. कोणीतरी याला अश्वत्थामा मेला असें या वेळीं जाऊन सांगा. अर्जुनाला श्रीकृष्णांचें तें म्हणणें मुळींच मान्य झालें नाहीं. इतर सर्वांनी मात्र त्याला मान्यता दिली. युधिष्ठिर मोठ्या कष्टानेंच या गोष्टीस सिद्ध झाले."

त्यानंतर भीमानें अश्वत्थामा नांवाचा एक हत्ती मारला व द्रोणाचार्यांना अश्वत्थामा मेल्याचें वृत्त सांगितलें. द्रोणांचा प्रथम त्यावर विश्वास बसेना. ज्येष्ठ पांडव युधिष्ठिर हा परम सत्यवचनी असून तो आपल्याशीं कधींही प्रतारणा करणार नाहीं असें वाटून द्रोणाचार्यांनीं त्यालाच विचारलें. युधिष्ठिर कदाचित् या ऐन महत्त्वाच्या वेळीं गडबडतील व द्रोणांचें तर उग्रतेज वाढतच चाललें आहे असें पाहून भगवान् श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिरांना म्हटलें (द्रोणपर्व अ. १९०–४६ व ४७):—

"जर केवळ अर्धा दिवस याच पद्धतीनें रागावून द्रोणाचार्य युद्ध करतील तर तुझें संपूर्ण सैन्य नष्ट झाल्याविना राहणार नाहीं. मी तुला खरेंच सांगतों. या द्रोणरूपी मृत्यूपासून सर्वांना वांचविणें हें तुझें कर्तव्य आहे. अशा भयानक प्रसंगी सत्यवचनापेक्षां मिथ्या भाषणच श्रेष्ठ ठरतें. जीवितरक्षणासाठीं खोटें बोलल्यानें खोटें बोलल्याचें पाप मुळींच लागत नाहीं."

पुढें युधिष्ठिराच्या तोंडून अश्वत्थामा मेला हें ऐकून द्रोणाचार्यांनीं शस्त्रत्याग केला व त्यांना धृष्टद्युम्नानें ठार मारलें. केवळ श्रीकृष्णांच्या मंत्रयुद्धानें कौरवांच्या या महापराक्रमी द्वितीय सेनापतीचा अंत घडविलेला आहे. कौरवांचा सर्वश्रेष्ठ तृतीय सेनापति कर्ण हा तर श्रीकृष्णांनीं त्याच्या रथाचें चाक पृथ्वीनें गिळलें असतां खिंडींत गांठूनच ठार मारलेला आहे.

(३) श्रीकृष्णांनीं आपल्या दैवी सामर्थ्यानें पांडवांचें संरक्षण केल्याचीं तर उदाहरणें महाभारतांत जागजागीं आलेलीं आहेत. त्यांचा नुसता उल्लेख केला तरी देखील कल्पना येते.

भगदत्ताच्या वैष्णवास्त्रापासून श्रीकृष्णांनीं आयत्या वेळीं आपली छाती पुढें करून अर्जुनाला वांचविलें आहे. त्यांनीं छातीचा परकोट केला म्हणूनच त्या अमोघ वैष्णवास्त्राचें वैजयंतिमालेंत रूपांतर झालें. एरवीं तें अस्त्र अर्जुनाचा प्राण घेतल्याविना कधींही राहिलें नसतें. आयत्या वेळीं श्रीकृष्ण नसते तर अश्वत्थाम्याच्या नारायणास्त्रापासून पांडवांचें संरक्षण कोणीही करूं शकला नसता. केवळ श्रीकृष्णामुळेंच तें संरक्षण झालेलें आहे. भीमसेनाच्या विलक्षण अहंकारामुळें तर त्या वेळीं सर्वविनाशाचीच वेळ आली होती. केवळ श्रीकृष्णांमुळेंच भीमाला रथांतून खालीं ओढतां आलें व पांडव वांचले. कर्णपर्वांत स्वतःच्या प्रतिज्ञेच्या भोंगळपणामुळेंच अर्जुनानें नुसतें ‘गाण्डीव धनुष्य हातांतून टाकून दे’ एवढें युधिष्ठिराचें वाक्य ऐकतांच त्याला ठार मारावयाची वेळ आणली होती! ही हत्या अर्जुनाच्या हातून होती तर पांडव संपलेच असते. पण श्रीकृष्णांनीं आपल्या अपूर्व बुद्धिसामर्थ्यानें ती गोष्ट होऊं दिली नाहीं. मांड्या मोडून दुर्योधनाला भीमानें मारल्यावर बलराम भीमाला मारावयास उठले. केवळ श्रीकृष्णांमुळेंच त्यांनीं भीमाला जिवंत सोडलें. पुत्रवधानंतरच्या धृतराष्ट्राच्या भेटीच्या वेळीं लोखंडी प्रतिमेऐवजीं जर भीम स्वतः धृतराष्ट्राच्या बाहुपाशांत अडकला असता तर तो केव्हांच यमसदनास गेला असता व एवढा मोठा विजय संपादन करूनही तो साराच्या सारा व्यर्थ ठरला असता. केवळ श्रीकृष्णांच्या सावधतेनें हा अनर्थ टळलेला आहे. अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मास्त्रापासून पांडवच नव्हे तर त्यांचा वंशांकुर असलेला उत्तरेचा गर्भ केवळ श्रीकृष्णांमुळें वांचलेला आहे. रात्रीं अश्वत्थाम्यानें पांडवांच्या शिबिरांत केलेल्या घोरतम संहारांतून केवळ त्यांच्या दक्षतेमुळें पांडव वांचले. भीष्म, द्रोण, कर्ण इत्यादि महारथ्यांच्या भयानक अस्त्रांपासून केवळ श्रीकृष्णांच्या अधिष्ठानामुळें अर्जुन व त्याचा रथ वांचला. नाहींतर तो संपूर्ण रथ केव्हांच दग्ध झाला असता. तात्पर्य जों जों महायुद्धांतील घटनांचा विचार करूं लागावें तों तों संपूर्ण महायुद्ध केवळ श्रीकृष्णांच्या मुळें पांडवांना जिंकतां आलें ही मनाची खात्री होऊं लागते. म्हणूनच महायुद्धानंतर त्या

युद्धांतील विजयाचें सर्व श्रेय युधिष्ठिरांनीं श्रीकृष्णांच्या चरणीं समर्पण केलें आहे. ते म्हणतात (शल्यपर्व अ. ६२ व ६३) :–

"हे श्रीकृष्णा, द्रोण व कर्ण यांच्या ब्रह्मास्त्राच्या आघाताला तुझ्याविना दुसरा कोण सहन करूं शकेल! केवळ तुमच्या अद्वितीय सामर्थ्यानेंच अर्जुनानें संसप्तक गणांना जिकलें. भयंकर संग्रामांतही अर्जुनाला कधींही पाठ दाखविण्याचा जो प्रसंग आला नाहीं तो केवळ तुमच्यामुळेंच होय. अनेक प्रकारच्या उपायांनीं तुम्हीं वेगवेगळीं सामर्थ्यें वंचित वा नष्ट करून आमचें सर्वस्वीं संरक्षण केलेलें आहे. उपप्लव्य नगरांत पूर्वीं महर्षि व्यासांनीं मला असें सांगितलें होतें कीं, जिकडे धर्म असेल तिकडेच कृष्ण असतो व जिकडे कृष्ण असेल तिकडेच जय असतो. त्यांचें तें वचन आज यथार्थपणें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे.

"हे गोविंदा, केवळ तुझ्या कृपेमुळें जें मनानें सुद्धां अप्राप्य असें हें निष्कंटक राज्य, सर्व शत्रूंचा विनाश होऊन मला प्राप्त झालें आहे. त्या रोमहर्षण संग्रामांत तूं आम्हांला जें जें साहाय्य केलेंस तें तें सर्व माझ्या दृष्टीसमोर आहे. महाविष्णूनें देवांना संग्रामांत साहाय्य करावें त्याप्रमाणें तूं आम्हांला परोपरीनें साहाय्य करून विजय प्राप्त करून दिलास. सारथ्य करण्याच्या मिषानें तूं जर अर्जुनाचा साहाय्यक नसतास तर कुरुसैन्याचा हा भयंकर समुद्र तरून विजय प्राप्त करून घेणें आम्हांला केवळ अशक्य झालें असतें. भयंकर गदाप्रहार, नानाविध शस्त्रास्त्रांचे आघात, बाणांपेक्षांही अधिक तीक्ष्ण अशा दुर्वचनांचे प्रहार तूं आमच्यासाठीं सहन केलेस. हा अपूर्व विजय म्हणजे केवळ तुझें श्रेय आहे."

धर्मसाम्राज्याच्या महान् सूत्रधाराचे हे उद्‌गार कोणालाही पटतील असेच आहेत यांत शंका नाहीं. श्रीकृष्णांच्या महनीय विभूतिमत्त्वाचीं अनेक वैशिष्टचें आपण यापूर्वीं पाहिलीं आहेत. पण त्यांची राजकीय बुद्धिमत्ता व राजनैतिक कर्तृत्व केवढें लोकोत्तर होतें याचीं निदर्शनें म्हणजेच त्यांचा आतांपर्यंत वर्णन केलेला इतिहास होय.

कंसाच्या वधापासून तर सम्राट् जरासंधाच्या वधापर्यंत व विराट नगरींत पांडव प्रकट झाल्यापासून तर कुरुक्षेत्राच्या प्रचंड रणमैदानावर जवळजवळ ४० लक्ष क्षत्रियांच्या व सर्व ज्ञात राजसत्तांच्या निःपातापर्यंतचें महाभारतांतील प्रकरण म्हणजे भगवान् श्रीकृष्णांच्या राजकीय बुद्धिमत्तेचा व कर्तृत्वाचा रोमांचकारी इतिहासच होय. गोकुळांतल्या गोपांच्या मेळाव्यांतील अतिसामान्य जीवनांत बांसरी ओठाला लावणाऱ्या कमलदलासारख्या मृदु हातांनी केवळ एकट्याच्या बुद्धिमत्तेच्या व कर्तृत्वशक्तीच्या भरंवशावर साम्राज्येंचीं साम्राज्यें धुळीला मिळवून सहजपणें नवीं साम्राज्यें निर्मिली हें पाहिलें म्हणजे मन आश्चर्यानें थक्क होऊन जातें. जणूं काय साम्राज्य धुळीला मिळविणें वा नवें उत्पन्न करणें हा या विभूतिमत्त्वाच्या सामर्थ्यशाली इच्छाशक्तीचा केवळ एक अतिसामान्य असा खेळच आहे! जें सूत्र महाभारताची ही व्याख्यानमाला प्रारंभ करतांना मी उच्चारिलें होतें तें आतां येथें मी पुन्हा उच्चारितों.

श्रीकृष्णजन्मापूर्वी आर्यराष्ट्राचें नेतृत्व जें ब्राह्मण्य तें पथभ्रष्ट होऊन सत्तेचे दास बनलें व धर्ममूल्यांच्या रक्षणासाठीं शस्त्र हातांत घेण्याऐवजीं सत्तेच्या कृपाप्रसादासाठी शस्त्र सरसावून उभें राहिलें. यांतून मार्ग कसा काढवयाचा? श्रीकृष्णांनीं या आततायी नेतृत्वाचा वध करून मार्ग काढला. भीष्मासारखी चारित्र्यसंपन्न व धर्मनिष्ठ सचिवसंस्था केवळ घटनात्मकतेच्या चौकटीमुळें सत्ताधिपाला नियंत्रित करूं शकली नाहीं. जी चारित्र्यसंपन्नता दुर्जनांच्या संरक्षणास ढाल म्हणून सिद्ध होते ती वंदनीय असली तरी वध्य आहे असें सांगून तिचा वध करून दुर्जनवधाचा मार्ग श्रीकृष्णांनीं मोकळा केला. स्वतःच्या स्वार्थासाठीं हवें तसें अधार्मिकपणानें वागून मृत्यूच्या काळ्या छाया दिसू लागतांच तपशिलांतील धर्ममूल्यांचा स्वसरक्षणासाठीं वापर करणाऱ्या दुर्जनांसाठीं साधनशुचितेचें बंड मोडून काढून साध्यशुचितेचा व अंतिम विजयावर लक्ष केंद्रित करण्याचा मार्ग भावी भारतसंतानांना दाखवून श्रीकृष्णांनीं दुर्जनांचें बंड मोडून काढलें. स्वतःस अनियंत्रित, स्वयंभू व देवाचा अवतार समजणाऱ्या जुलमी व अरेराव राजसत्तांना पालथें पाडून त्यांचीं

राज्यसिंहासनें व साम्राज्यसिंहासनें श्रीकृष्णांनीं धुळीला मिळविलीं व आसुरी राजमुकुटांना ठोकरून धर्मनियंत्रित साम्राज्य प्रत्यक्ष प्रस्थापित केलें. ज्या दिवशीं ही घटना घडून आली त्या दिवशीं त्यांच्या हृदयाला आनंद झाला. धर्ममूर्ति युधिष्ठिराला सिंहासनावर बसवून पुलकित अवस्थेंत भगवंतांनीं स्वतः युधिष्ठिराला अभिषेक केला. महाभारतकार म्हणतात :—

तत उत्थाय दाशार्हः शंखमादाय पूजितम् ।
अभिषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १५

—(महाभारत, शांतिपर्व अ. ४०)

"नंतर स्वतः उठून आपल्या पांचजन्य शंखांतील पवित्र जलानें जगताचा एकछत्री सम्राट् म्हणून श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिराला अभिषेक केला." सम्राट् युधिष्ठिराच्या हातून अश्वमेधासारखा महायज्ञ करवून श्रीकृष्ण द्वारकेकडे परतले. त्यांनीं निर्माण केलेल्या धर्म-साम्राज्याची महती इतकी विलक्षण होती कीं, यधिष्ठिरानंतर परीक्षितीच्या वेळीं देखील त्या राज्यांत अधःपतनाच्या बीजाचा प्रवेश झाला नव्हता असें वर्णन आहे. श्रीकृष्णांच्या राजनैतिक महापुरुष म्हणून केलेल्या या कार्यानें त्यांची महनीयता संपते काय? मुळींच नाही. त्यांच्या या कार्यानें ते केवळ एक ऐतिहासिक दृष्टचा महापुरुष किंवा विभूति ठरतील. पण त्यांचें खरें कार्य यापुढेंच आहे. मानव जातीला शाश्वत कल्याणाचा मार्ग दाख-विणारे द्रष्टे म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांचें जें महत्त्व आहे तें शाश्वत स्वरूपाचें आहे. धर्मसाम्राज्यसंस्थापक श्रीकृष्ण यांचें महत्त्व ऐतिहासिक स्वरूपाचें आहे पण तत्त्वज्ञ श्रीकृष्णांचें महत्त्व त्रिकाला-बाधित आहे. त्याचें स्वरूप पाहिल्याविना श्रीकृष्णचरित्राचें हें अवगाहन पूर्ण होणार नाहीं. तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

आमच्यापुढील प्रश्न

आतांपर्यंत भगवान् श्रीकृष्णांचीं विभूतिवैशिष्ट्यें व युगपुरुष या नात्यानें त्यांनीं पार पाडलेलें महत्त्वाचें कार्य यांचें समालोचन केलें आहे. तत्त्वज्ञ म्हणून भगवंतांच्या जीवनसागरांतील अनर्घ्य रत्नांचें तेज पाहिल्याविना आपलें हें समालोचन अपुरें राहील. म्हणून त्या विषयाकडे आतां वळूं.

भगवान् श्रीकृष्णांनीं प्रवर्तित केलेलें तत्त्वज्ञान श्रीमत् भगवद्गीता या नांवानें भारतीय व जागतिक वाङ्मयांत स्थिरपद झालेलें आहे. श्रीमन्महाभारतांत भगवान् श्रीकृष्णांच्या तोंडून वेळोवेळीं वेगवेगळ्या प्रसंगांच्या निमित्तानें अनेक तत्त्वसिद्धांतांचें विवेचन आलेलें आहे. प्रसंगाप्रसंगानें राजनीतीच्या बरोबरच जगाच्या मूलतत्त्वांची व मानवी जीविताच्या ध्येयाचीही त्यांनीं अनेक ठिकाणीं अत्यंत मूलगामी चर्चा केलेली आहे. तत्त्वज्ञ म्हणून त्यांच्या जीवनाकडे दृष्टिक्षेप करतांना त्या सर्वच उद्गारांचा विचार करणें आवश्यक आहे. पण श्रीमत् भगवद्गीतेमध्यें भगवंतांचें सर्व तत्त्वज्ञान आलेलें असून इतरत्र त्यांनी व्यक्त केलेले विचार त्याहून तत्त्वतः भिन्न नसल्यामुळें गीतेचें समालोचन म्हणजेच वस्तुतः तत्त्वज्ञ श्रीकृष्णांच्या भूमिकेचें समालोचन होय. शिवाय पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांनीं भगवद्गीतेंत आपल्या पूर्ण परमेश्वरी भावावस्थेंत त्याचा आविष्कार केलेला असून तो इतका परिपूर्ण आहे कीं, तसा तो त्यांनाही पुन्हा करतां येणें अशक्य असल्याचें त्यांनीं स्वतःच घोषित केलें आहे. भारतीय युद्धानंतर भगवान् श्रीकृष्ण द्वारकेला जावयास निघाले असतां अर्जुनानें त्यांना असें म्हटलें कीं, आपण मला महायुद्धाच्या प्रारंभीं जें महान् तत्त्वज्ञान सांगितलें होतें तें मी विसरलों. आपण द्वारकेला जाणार आहांत, तरी जाण्यापूर्वीं मला तें तत्त्वज्ञान पुनश्च सांगा. गीतेच्या शेवटीं 'नष्टो मोहः' व 'गतसन्देहः' असें आवर्जून सांगणाऱ्या आपल्या या शिष्याच्या

व्याख्यानें २१ व २२ दिनांक १९ व २०-४-५२

विस्मरणाचा तो अद्भुत प्रकार पाहून श्रीकृष्णांना रागही आला व खेदही झाला. ते अर्जुनाला म्हणाले कीं,

> श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ।
> धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ९
> अबुद्धया नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ।
> न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥ १०
> नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि पांडव ।
> स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ॥ ११
> न शक्यं तन्मया भूयः तथा वक्तुमशेषतः ।
> न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनंजय ॥ १२
> परं हि ब्रह्मकथितं योगयुक्तेन तन्मया ॥ १३

—(महाभारत आश्वमेधिक पर्व अ. १६)

"हे पार्था, मी तुला सनातन असें गूढ रहस्य ऐकविलें व त्याचा तुला प्रत्ययही आणून दिला. शाश्वत अशा सर्व अवस्था व प्रत्यक्ष स्वरूपतः धर्म यांचा प्रत्यय मी तुला दिला. पण मूर्खपणानें तूं तें सारें विसरलास हें ऐकून मला अत्यंत दुःख झालें. आतां मला पुन्हा ती स्मृति होणें शक्य नाहीं. हे पांडवा, तूं श्रद्धाहीन असून मूर्ख व मंदबुद्धीचाही आहेस. मला आतां पुन्हा तें जसेंचें तसें सांगणें केवळ अशक्य आहे. मी तुला त्या वेळीं जें सांगितलें होतें तें परब्रह्माच्या प्रत्ययासाठीं पूर्णपणें समर्थ होतें. त्या वेळीं अत्यंत योगयुक्त अवस्थेंत मी तुला सर्वश्रेष्ठ ज्ञान दिलें. आतां तें मला सांगतां येणार नाहीं."

महाभारतांतील प्रतिपाद्य असा जो नारायणीय अथवा भागवत धर्म, तो साररूपानें श्रीमत् भगवद्गीतेंत सांगितलेला आहे असें महाभारतकारांनीं स्वतःच म्हटलेलें आहे. श्रीमत् भगवद्गीतेचें महत्त्व स्वतः भगवान् श्रीकृष्ण व भगवान् व्यास यांनाच किती अनन्यसाधारण वाटतें हें यावरून स्पष्ट होईल. त्यामुळें तत्त्वज्ञ श्रीकृष्णांचा मागोवा गीतेच्या द्वारें घेणें भगवंतांच्या चरणीं योग्य प्रकारें रुजूं होईल यांत शंका नाहीं.

गीतेची अलौकिकता

गीतेला उपनिषदांच्या क्षीरसागरांतील भगवंतांनीं मंथन करून काढलेलें अमृत असें गीतेच्या माहात्म्यांतच म्हटलेलें असून इतर शास्त्रविस्ताराच्या अभ्यासांत व्यर्थ आयुष्य न वेंचतां केवळ गीतेच्या परिशीलनानें शास्त्रांनीं प्रतिपादन केलेलें मानवी जीविताचें इतिकर्तव्य प्राप्त होऊं शकतें असें निश्चयानें सांगितलें आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या प्रस्थानत्रयींत दशोपनिषदें व बादरायण-प्रणीत ब्रह्मसूत्रें यांच्या बरोबरीनें श्रीगीतेला स्थान आहे. ही प्रस्थानत्रयी म्हणजे वैदिक धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा आधारच होय. श्रीमत् भगवद्‌गीतेवर आजवर निर्माण झालेलें, होणारें व होणार असलेलें वाङ्मय डोळ्यांसमोर आणलें की, तिच्या महत्तेची कल्पना येते. भगवद्‌गीतेचें सांगोपांग विवेचन करावयाचें म्हटलें कीं तिच्यासंबंधीं निर्माण झालेल्या सर्व वाङ्मयाचा स्थूल तरी आढावा घेणें अवश्य आहे. असा स्थूल आढावा घेऊं म्हटलें तरी तो किती व कोणत्या योग्यतेच्या लेखकांच्या वाङ्मयाचा घ्यावा लागेल याची मी आपणांस नुसती कल्पना देतों.

श्रीमत् भगवद्‌गीतेवरील भाष्यांत सर्वांत जुनें भाष्य भगवत्-पूज्यपाद श्रीमदाद्य शंकराचार्यांचें आहे. शांकरभाष्यापूर्वीं भगवद्-गीतेवर टीका होत्या असें दाखविणारा पुरावा उपलब्ध आहे. पण तो पुरावासुद्धां मुख्यतः शंकराचार्यांच्या भाष्यांतील वाक्प्रयोगा-वरून निघणारे ध्वनीच होत. श्रीमदाद्य शंकराचार्य हे अलौकिक योग्यतेचे व बुद्धिमत्तेचे पुरुष होऊन गेले असून त्यांच्या लेखनाचें असें अद्वितीय सामर्थ्य आहे कीं, एकदां त्यांनीं एखाद्याचें खंडन केल्यावर तीं तीं मतें प्रतिपादन करणारे ग्रंथसुद्धां फारसे उपलब्ध राहिले नाहींत इतके ते प्रचारांतून गेले. त्यामुळें गीतेवरील उपलब्ध भाष्यांत सर्वांत प्राचीन असें भाष्य श्रीशंकराचार्यांचेंच आहे. हें भाष्य इसवी सनाच्या सहाव्या शतकांत आद्य शंकरा-चार्यांनीं रचलें. गीतेचा प्रतिपाद्य विषय अद्वैत वेदांत व सर्व कर्मत्यागांत मुक्ति हाच कसा आहे, हें आपल्या भाष्यांतून भगवान्

शंकराचार्यांनीं मांडलें आहे. आचार्यांच्या गीताभाष्याचा मुख्य भर ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाच्या खंडनावर आहे. त्यावरून त्यांच्या पूर्वीच्या गीतेवरील टीका ज्ञानकर्मसमुच्चयपर होत्या असें दिसतें. आचार्यांनीं ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाचें खंडन करून 'ज्ञानदेव तु कैवल्यम्' 'केवळ ज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो' हा आपला सिद्धान्त गीतेच्या द्वारें प्रस्थापित केला.

श्रीमत् शंकराचार्यांनंतर अडीचशें वर्षांनीं एक संप्रदायप्रवर्तक पुरुष भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत अवतीर्ण झाला. श्रीमत् रामानुजाचार्य हें त्या पुरुषाचें नांव असून त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला विशिष्टाद्वैत असें नांव आहे. आद्य शंकराचार्यांचें सर्वात्मना अद्वैत हें श्रीमत् रामानुजाचार्यांना मान्य नाहीं. ते जीव, जगत् व ईश्वर यांचा विचार करीत असतां ईश्वराला श्रीनिवास, जीवसृष्टीला चिद्विशिष्ट ईश्वर व जगताला अचिद्विशिष्ट ईश्वर असें मानतात. रामानुजाचार्यांनीं श्रीबादरायणाचार्यांच्या ब्रह्मसूत्रावर श्रीभाष्य नांवाचें एक स्वतंत्र भाष्य लिहिलेलें असून त्यांत आपलें सर्व तत्त्वज्ञान मांडलें आहे. श्रीमत् आचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचेंही त्या भाष्यांतीलच लघुसिद्धांत व महासिद्धांत या प्रकरणांतून खंडन करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे. आपल्या तत्त्वज्ञानाचें श्रीभाष्याच्या मंगलाचरणांतच त्यांनीं थोडक्यांत पण उत्कृष्टपणें स्वरूप दाखविलें आहे. ते म्हणतात :—

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले ।
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ॥
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे ।
मम भवतु परस्मै शेमुषी भक्तिरूपा ॥

"सर्व जगताचें केवळ लीलेनेंच उत्पादन, रक्षण व पालन करणारा, आपल्याला नम्र होणाऱ्या सर्व प्राणिमात्रांचें कल्याण करणारा, उपनिषदांनीं प्रतिपादिलेला परब्रह्म जो श्रीनिवास त्याच्या ठिकाणीं माझी बुद्धि भक्तिरूप होऊन राहो."

रामानुजाचार्य परमेश्वराला सगुण मानतात. भक्ति ही मुक्तीचें साधन मानतात व जगताला परमेश्वराच्या अचित् स्वरूपाचा भाग

व जीवाला परमेश्वराच्या चित्स्वरूपाचा अंश मानतात. हें त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचें शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाहून असलेलें भिन्नत्व होय. आपलें हें तत्त्वज्ञान व मोक्षाचें साधन म्हणून उपासनेच्या दृष्टीनें भक्तिमार्ग हाच गीतेचा प्रतिपाद्य विषय होय असें रामानुजाचार्यांनीं गीतेवर स्वतंत्र भाष्य लिहून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

त्यानंतर परमेश्वर व जीव यांच्यांत कोणत्याही प्रकारचें अद्वैत नांदणें सर्वस्वी अशक्य असून जीव हा जीवच व ईश्वर हा ईश्वरच राहणार अशा द्वैतमताचें प्रवर्तन करणारे श्रीमत् मध्वाचार्य यांनीं गीतेवर स्वतंत्र भाष्य लिहून त्या भाष्यांतून जीव व ईश्वर हे सदाचे भिन्न असून ईश्वराची भक्ति हीच अंतिम निष्ठा होय असें प्रतिपादन केलें आहे. त्यानंतर उत्पन्न झालेल्या निंबार्काचार्यांची द्वैताद्वैत संप्रदायाची गीतेवर स्वतंत्र अशी टीका आहे. शुद्धाद्वैत संप्रदायाचे प्रवर्तक श्रीमत् वल्लभाचार्य यांनी आपल्या पुष्टिमार्गाचें गीतेंतूनच प्रतिपादन केलें आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानांतील अत्यंत महत्त्वाच्या अशा या पांचही संप्रदायांच्या या भिन्न भिन्न मतप्रणालीचा व गीतेवरील वाङ्मयाचा विचार करणें हें गीतेचें सांगोपांग विवेचन करतांना अत्यावश्यक ठरतें. पण येवढ्यानेंही गीतेवरील महत्त्वाचें वाङ्मय संपतें असें नाहीं. एकेका संप्रदायाकडे पाहिलें तरीही संप्रदायप्रवर्तक आचार्य व त्याच संप्रदायांत उत्पन्न झालेले गीतेचे इतर टीकाकार यांच्याही प्रतिपादनांत परस्परभिन्नता आढळते व तीही महत्त्वाची आहे. याचें मोठें उदाहरण श्रीमधुसूदनसरस्वतींच्या गीतेवरील टीकेचें होय. मधुसूदन सरस्वती हे श्रीशंकराचार्यांच्या संप्रदायाचे असूनही गीतेच्या प्रतिपादनांत त्यांनीं आचार्यांहून वेगळा असा स्वतःचा मौलिक मतभेद व्यक्त केला आहे.

गीतेवर निर्माण झालेलें हें संप्रदायप्रवर्तक वाङ्मय संस्कृत कालखंडांतील म्हणून वेगळें काढल्यावर गीतेचें प्रतिपादन संपतें असें नाहीं. निरनिराळ्या भारतीय प्रांतिक भाषांतून गीतेवर निर्माण झालेलें वाङ्मयही तितकेंच मोलाचें असून स्वतंत्र विचाराचा विषय बनलेलें आहे. मराठींतील गीतेवरील सर्वांत महत्पदास चढ-

केली टीका म्हणजे योगिवर्य श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांची 'भावार्थदीपिका होय. मराठींत तरी भावार्थदीपिका ही गीतेइतक्याच महत्पदास चढलेली असून अनेक साधक तिची आजही पारायणावर पारायणें करून मोक्षाचा सोपान चढत असतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या या भावार्थदीपिकेला वारकरी संप्रदायाचे लोक 'माउली' असें म्हणतात. ती वारकरी संप्रदायाची जननीच होय. 'आचार्यांना वाट पुसत' ज्ञानराजांनी ती लिहिली असली तरी तिच्यांतून ज्ञानराजांचें स्वतंत्र तत्त्वज्ञान व नाथसंप्रदायाचें स्वरूप व्यक्त होतें असा पुष्कळ अभ्यासकांचा अभिप्राय आहे. श्री ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वसिद्धान्ताच्या बाबतीत भगवान् श्रीशंकराचार्यांच्या सिद्धांताहून पूर्णपणें वेगळेंपण आहे असें मानणारा एक पक्ष आहे, तर तसें मुळीच नाही, उलट पूर्ण अभिन्नता आहे असें मानणारा दुसरा एक पक्ष आहे. त्यांच्यांतील वादाशी जरी येथें कांहीं कर्तव्य नसलें तरी एक गोष्ट जी निर्विवादपणें प्रत्ययास येते तिचा उल्लेख मी करतों. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी तत्त्वसिद्धांताच्या विषयांत आद्य शंकराचार्यांचें मार्गदर्शन मान्य केलें असलें तरी प्रत्येक श्लोकावरील आचार्यांचें विवरण जसेंच्या तसें उचललेलें नाहीं. कित्येक ठिकाणीं त्यांनीं स्वतःचें मत स्वतंत्रपणें प्रतिपादन केलेलें असून श्लोकांची फोडही स्वतंत्र पद्धतीनेंच केलेली आहे. गीतेचा विचार करतांना तिच्यावरील या भावार्थदीपिकेचा विचार स्वतंत्र भाष्याच्या विचाराइतकाच आवश्यक आहे. महाराष्ट्रांतील महत्त्वाच्या सर्व संतांनीं या ना त्या स्वरूपांत गीतेशीं आपला संबंध प्रस्थापित केलेला आहे. श्री तुकाराममहाराजांनीं गीतेवर लिहिलेली मंत्रार्थदीपिका नुकतीच प्रकाशांत आलेली आहे. मराठींतील प्रसिद्ध कवि श्री वामन पंडित यांनीं गीतेवर लिहिलेला व विस्तारानें ज्ञानेश्वरीपेक्षां किती तरी मोठा असलेला यथार्थदीपिका हा टीकाग्रंथ ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाच्या दृष्टीनें स्वतंत्र विचार मांडणारा आहे. वामनांनीं आपला ग्रंथ मराठींत लिहिला म्हणूनच त्याला 'टीका' म्हणावयाचें. तोच ग्रंथ त्यांनीं जर संस्कृतमध्यें लिहिला असता तर त्याला भाष्य हेंच नांव द्यावें लागलें असतें.

इतक्या मोलाचा तो ग्रंथ आहे. वामनाची ही टीका यथार्थदीपिका या नांवानें प्रसिद्ध असून जणू कांहीं ती ज्ञानमार्गी ज्ञानेश्वरांना उत्तर म्हणूनच लिहिली आहे असें वाटतें. मतामतांच्या गल-बल्यांतून लोपलेला खरा गीतार्थ मी पुढें मांडतों व सत्यप्रेम हेंच माझ्या प्रवृत्तीचें खरें कारण आहे असें वामनांचें म्हणणें आहे. ते म्हणतात: "परी अजी भगवंतजी। या कलियुगामाजी। जो तो गीतार्थ योजी। मतानुरूप ॥" मराठी कवीच्या गीतेवरील ग्रंथरचनेंत विस्तारानें सर्वात प्रचड असलेला ग्रंथ म्हणजे दासोपंत गोसाव्यांचा सुप्रसिद्ध 'गीतार्णव' होय. दासोपंतांच्या या ग्रंथाची ओळीसंख्या सव्वा लक्ष आहे. गीतेचा विचार करतांना तिच्यावरील या वाङ्-मयाचाही विचार आवश्यक ठरतो. इंग्रजी राजवट सुरू झाल्या-पासून पाश्चात्य शिक्षणाचा व विद्यांचा भारतांत प्रसार झाला व विद्वान् पंडित पौरस्त्य आणि पाश्चात्य अशा दोन्ही तत्त्वज्ञानांचा, नीतिशास्त्रांचा व समाजशास्त्रांचा तौलनिक पद्धतीनें अभ्यास करूं लागले. त्यांच्यापैकी भारतीय राष्ट्राचें नेतृत्व संपादन केलेल्या लोकोत्तर महापुरुषांनींही भगवद्गीतेवर आपले स्वतंत्र मतप्रति-पादक ग्रंथ लिहिलेले असून त्यांतील कांहीं ग्रंथ शाश्वत मूल्यांचें व भाष्य या संज्ञेस पात्र होण्याइतक्या योग्यतेचे आहेत. गीतेवर वर्तमानकाळांत प्रसिद्ध झालेल्या विवेचनात्मक ग्रंथांत सर्वांत महत्त्वाचा व अलौलिक योग्यतेचा ग्रंथ म्हणजे लोकमान्य टिळकांचें 'गीतारहस्य' हा होय. लोकमान्यांनीं या गीतारहस्याच्या प्रारंभीं पाश्चात्य व पौरस्त्य नीतिशास्त्राच्या तत्त्वांची तौलनिक दृष्टीनें मूलगामी चिकित्सा करणारा जो प्रबंध लिहिला आहे तो नव्या भौतिक संस्कृतीच्या विनाशक युगांत हिंदु समाजशास्त्राचा, नीति-शास्त्राचा व तत्त्वज्ञानाचा पाया स्थिर करण्याच्या दृष्टीनें अत्यंत मोलाचा आहे. रहस्यकार लोकमान्यांनीं कर्मयोगाचा सिद्धांत गीतेचें रहस्य म्हणून मांडलेला असून त्यांच्या अलौलिक व्यक्ति-मत्त्वामुळें त्यांना संप्रदायप्रवर्तकाचें स्थान लाभलें आहे. कर्मयोग-शास्त्राचेंच प्रतिपादन करणारा लोकमान्यांच्या विचारसरणीचा

अलीकडे प्रसिद्ध झालेला दुसरा ग्रंथ म्हणजे केसरीचे भूतपूर्व संपादक श्री. तात्यासाहेब करदीकर यांचा 'गीतातत्त्वमंजिरी' हा ग्रंथ होय. लोकमान्यांच्या नंतर भारतीय राष्ट्राचें नेतृत्व ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांत केंद्रित झालें त्या महात्मा गांधींनीं गीतेंतूनच आपल्या अनासक्तियोगाचें प्रतिपादन केलें असून त्यांचे पट्टशिष्य महादेव देसाई यांनीं गांधीजीच्या गीतातत्त्वप्रतिपादनाचें स्वतंत्रपणें विस्तारपूर्वक विवेचन केलेलें आहे. आधुनिक भारतांतील महान् योगींद्र श्री. अरविंद घोष यांचेंही गीतेवरील महत्त्वाचें विवेचन 'Essays on Gita' या नांवानें प्रसिद्ध असून तें अरविंदांच्या स्वतंत्र प्रतिभेचें द्योतक आहे. अखिल मानवतेचें देवजीवनांत रूपान्तर करण्याचा आपला अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धांत त्यांनीं भगवद्‌गीतेंतूनच मांडून दाखविलेला आहे. विनोबांचें गीतेसंबंधींचें वाङ्मय, पंडित सातवळेकर यांची गीतेवरील पुरुषार्थ-बोधिनी टीका, डॉ. ॲनी बेझंट व डॉ. राधाकृष्णन् यांनीं केलेलें गीतेचें विश्लेषण, सेनापति बापट यांनीं व्यक्त केलेले गीतेवरील मौलिक विचार, प्रा. कवीश्वर यांचा नवाग्रंथ व मायानंदचैतन्यांचें साम्प्रदायिक गीताविवेचन या सर्व वाङ्मयाचा आढावा घेणें गीतेचा विचार करतांना आवश्यक ठरतें.

केवळ प्रमुख टीकाकार म्हणून मी या नांवांचा उल्लेख केला. याशिवायही त्या त्या मतांचीं समर्थक अशीं पुस्तकें निर्माण झालेलीं असून 'आम्ही कांहीं स्वतंत्र सांगतों आहोंत' अशी ऐट करणारीं पण वस्तुतः तशीं नसणारीं नवीं पुस्तकेंही निर्माण होत आहेत. गीतेविषयींच्या या सर्व भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या वाङ्मयावरून भगवद्‌गीतेचें केवढें अपरंपार महत्त्व आहे हें स्पष्ट झाल्याविना राहात नाहीं. भारतांतील प्रत्येक श्रेष्ठ व्यक्तीनें आपण गीतेचे अनुयायी आहोंत असें सांगण्यांत धन्यता मानलेली असून आपल्या मतप्रणालीना तिच्यांतूनच आधार शोधलेले आहेत. गीतेवरील या सर्व वाङ्मयाची नुसती ओळख करून देणें हा सुद्धां एका स्वतंत्र व्याख्यानमालेचा विषय ठरतो. शिवाय सर्व भारतीय तत्त्व-ज्ञानांचा व अनुभूतीच्या प्रायोगिक शास्त्रांचा गीतेमध्यें संबंध

दृष्टीस पडत असल्यामुळें अध्यात्मशास्त्र, अतींद्रिय प्रत्यक्षाचीं हट-योग, राजयोग इत्यादि साधनें, भक्तियोग, ध्यानयोग, वेदविद्या, यज्ञशास्त्र व कर्मशास्त्र या महत्त्वाच्या शास्त्रांचा विचार गीतेचा विचार करतांना आवश्यक ठरतोच. आपल्या या व्याख्यानमाले-च्या कक्षेत इतका सर्वांगीण विचार करणें शक्य नाहीं. त्यामुळें प्रस्तुत व्याख्यानमालेपुरती या विषयाला मर्यादा घालून घेणें आवश्यक ठरतें. माझी मर्यादा कोणती ?

माझ्या दृष्टिकोनाची मर्यादा

अथांग पसरलेल्या क्षीरसमुद्रावर दैवगतीनें येणाऱ्या वाटसरूला त्याची व्यापक भव्यता व अगाध गंभीरता ध्यानांत आली तरी त्याला जेवढें हवें असेल तेवढेंच तो त्यांतून घेतो. जलाशय केवढाही मोठा असला तरी ज्याला तो संपूर्ण आपल्या पोटांत रिता करतां येईल त्यानेंच केवळ त्याला तोंड लावावें असा जलाशयाचा कधीं आग्रह नसतो. आपल्याला जेवढी तहान असेल तेवढेंच पाणी घ्यावें, उरलेलें असू द्यावें हीच रीत आहे. त्याचप्रमाणें भगवद्गीतेच्या अगाध व गंभीर ज्ञानरूपी जलराशींतून आपली आजची तहान भागण्यापुरतें जेवढें घेतां येईल तेवढ्यापुरताच मी भगवद्गीतेंतील श्रीकृष्णांच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार करणार आहें. आज श्रीमद् भगवद्गीता आमचें मार्गदर्शन करूं शकते काय व आमच्यापुढील मूलभूत प्रश्न सोडवूं शकते काय हा माझ्या मतें महत्त्वाचा प्रश्न आहे व त्यावर 'होय' असें माझें उत्तर आहे. तें कसें येवढेंच मी या ठिकाणीं दाखविणार आहें. माझी या विषयाची ही मर्यादा मी हेतुतःच उल्लेखिली आहे.

आमच्यापुढील प्रश्नाचें स्वरूप

भगवद्गीतेनें आमचें जें मार्गदर्शन करावयाचें व आमच्यापुढील मूलभूत प्रश्न जे सोडवावयाचे त्यांचें स्वरूप तरी काय आहे ? आज आमचें स्वतंत्र राज्य उत्पन्न झालेलें असून गेलीं दीडशें वर्षें या देशांत प्रभुत्वानें नांदत असलेली परकीय राजसत्ता पार भंगून

गेली. ज्या समुद्रांतून ती आली त्याच समुद्रांत ती विलय पावली. अर्थातच स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय राष्ट्राचें पुर्ननिर्माण कसें करावें व येथील समाजजीवनाची पुनर्घटना कोणत्या पद्धतीनें करावी हा प्रश्न आमच्या राष्ट्रीय नेतृत्वासमोर म्हणजेच आमच्या समोर आज उत्कटतेनें उभा राहिलेला आहे.

अधिक सूक्ष्मतेनें विचार केला तर व या पुनर्रचनेच्या प्रश्नासंबंधीं जीं विविध स्वरूपाची मतें व्यक्त करण्यांत येतात त्यांच्याकडे सूक्ष्मतेनें पाहिलें तर असें आढळून येईल की, पाश्चात्य जगांत जागतिक पुनर्घटनेच्या प्रश्नाचें जें हल्लीं मंथन चालू आहे त्याचा एक भाग म्हणूनच आमच्याही राष्ट्रजीवनाच्या पुनर्घटनेचा हा प्रश्न आहे. त्याचें कोणतेंही स्वतंत्र स्वरूप नाही. याचीं कारणें दोन आहेत. त्यांतील पहिलें कारण गेल्या दीडशें वर्षांत ज्या पद्धतीनें भारताची वैचारिक भूमिका सिद्ध झाली त्या पद्धतीत दडलेलें आहे, तर दुसरें कारण विसाव्या शतकाच्या सारें विश्व एकरूप करून टाकणाऱ्या घटनेंत दडलेलें आहे. पहिल्या कारणाचें स्वरूप पुढीलप्रमाणें सांगतां येईल :—

सध्यांची आमची राष्ट्रजीवनाची अवस्था मोठी विचित्र आहे. आम्हांला स्वराज्य मिळालें असलें तरी ज्यांना राज्य मिळालें आहे पण ज्यांचें राष्ट्रजीवन अजून सिद्ध व्हावयाचें आहे अशा लोकसंघाच्या दुर्दैवी अवस्थेंत आम्ही सध्यां आहोंत. गेल्या दीडशें वर्षांच्या परकीय राज्यतंत्रानें बुद्धिपुरस्सर या देशांत उभारलेल्या शिक्षणप्रणालीनें, सहस्रावधि वर्षांपासून आमच्यांत जें एकसूत्री, एकसंध, व निष्ठावंत राष्ट्रजीवन होतें तें पार नष्ट करून टाकलें आहे. जुनी निष्ठा व जुनीं मूल्यें भंगून गेलीं आहेत; व त्या जागीं सर्वसामान्य विचारवंतांत कोणतीही नवीं मूल्यें व नव्या निष्ठा उत्पन्न झाल्या नाहींत. दुर्दैवानें एका सुबुद्ध व पद्धतशीरपणें भारतीयांच्या जीवननिष्ठांचा नाश करूं इच्छिणाऱ्या राज्ययंत्राच्या शासनाखालीं अनेक वर्षें या देशाला राहावें लागल्यामुळें पाश्चात्य जगाशीं संसर्ग आल्यावर जुनीं मूल्यें टिकवून त्यांच्या पायावर नवी

उभारणी करतां येणें जसें जपानला शक्य झालें तसें आम्हांस शक्य झालें नाहीं. देशाच्या स्वातंत्र्यांतील व पारतंत्र्यांतील अवस्थांचा हा फरक असतो. सर्वभक्षक पाश्चात्य संस्कृतीची लाट जशी भारतावर, तशीच ती जपानवरही येऊन कोसळली. पण जपानच्या संबंधीं पाश्चात्य लेखकांनीं असा अभिप्राय व्यक्त केलेला आहे कीं Japan has used West but never became Westernised. म्हणजे जपाननें यंत्रयुगात्मक पाश्चात्य संस्कृतीचा उपयोग करून घेतला पण जपान कधींही पाश्चात्याळला नाही. किंबहुना जपानी लोकांनीं आपल्या पितृपूजाप्रधान शितो धर्मावर आधारलेल्या नीतिकल्पना, मूल्यें, राष्ट्रीयत्वाचीं वैशिष्टयें व सांस्कृतिक आचार-विचार हे सर्व प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून टिकवून धरले. आजही जपानी स्त्री दारावर गुडघे टेकून आपल्या पतीचें स्वागत करण्यांत धन्यता मानते. पायघोळ झग्याचा पोषाख करण्यांत जपानी लोकांना राष्ट्राभिमान वाटतो व दोन काड्यांमधून भाताचें एकेक शीत तोंडांत घालतांना ती पद्धति रानटी आहे असें मुळींच वाटत नाहीं. साऱ्या जागतिक भाषांत जपानी भाषा कठिणतम असतांनाही प्रयत्नपूर्वक जपानी लोक तीच शिकतात व परवांपर्यंत आपल्या राजाला पृथ्वीवर आलेला देवभूमीचा साक्षात् प्रतिनिधि समजतांना त्यांना मुळींच कमीपणा वाटत नसे. आणि तरीही पाश्चात्य संस्कृतीचें सर्व यंत्रप्रधान सामर्थ्य ते उपयोगांत आणीत होते. इतकेंच नव्हें तर त्या संबंधांत पाश्चात्य राष्ट्रांनाच आपल्या वर्चस्वानें ते प्रसंग-विशेषीं धाकही उत्पन्न करूं शकत होते. स्वतःच्या देशांतच नव्हे तर परदेशांतही आपल्या जीवनमूल्यांच्या संरक्षणाची तेथील जपानी वसाहतींतून ते किती काळजी घेत असत याचें पुरें प्रत्यंतर Where are you going, Japan? या पुस्तकांत पहावयास सांपडतें. त्या पुस्तकाचा अमेरिकन लेखक अमेरिकेंतील जपानी नागरिकां-संबंधीं असें लिहितो कीं, "हे जपानी वसाहतवाले दिवसभर अमेरिकन विद्यापीठांतून शिक्षण घेतात व रात्रींच्या वेळीं आपल्या भाषेचें व संस्कृतीचें खास जपानी शिक्षणतज्ज्ञांनीं चालविलेल्या रात्रीच्या शाळांतून शिक्षण घेतात. त्यांची भाषा जगांतील सर्व

भाषांपेक्षां कठिणतम असतांही आपल्या व्यवहारांत तीच भाषा वापरण्याचा त्यांचा अट्टाहास आहे. इतकेंच नव्हे तर कोणत्याही परिस्थितींत आपले सांस्कृतिक संस्कार तसेच ठेवण्याची त्यांची इतकी तीव्र सिद्धता आहे कीं, तिच्या स्फूर्तींतून केलेल्या प्रयत्नांमुळें इतके दिवस अमेरिकेंत राहून अमेरिकेचें शिक्षण घेऊन व अमेरिकें-तील वैभवशाली जीवनाचा सुखास्वाद घेऊनही त्यांचें स्वतःच्या संस्कृतीविषयींचें प्रेम जसेंच्या तसें टिकलें आहे. त्यांच्या निष्ठा मुळींच भंग पावल्या नाहींत." स्वातंत्र्यामुळें हें जें जपानी लोक करूं शकले तें पारतंत्र्यामुळें भारतीयांना करतां येणें केवळ अशक्य झालें. हिंदुस्थान देशाची शिक्षणप्रणालि परक्या सत्तेनें उत्पन्न केली. तिचा हेतूच या देशांतील जीवननिष्ठा भंगून टाकण्याचा असल्यानें भारताचें अध्यात्म वाईट, संस्कृति रानटी, धर्म टाकाऊ व पूर्वज नादान होते हें तिनें भारतीय मनावर पूर्णपणें बिंबविलें. एखाद्या देशाचा राज्यकारभार सदैव हातांत ठेवून त्या देशाला सदाचे गुलाम ठेवावयाचें असेल तर त्या देशांतील राष्ट्राभिमान, जात्य-भिमान, व वंशाभिमान नष्ट करणें आवश्यक असतें. जितांना जेते हे सांस्कृतिक व अध्यात्मिकदृष्टया श्रेष्ठ वाटूं लागले व आपण आध्यात्मिक दृष्टया व सांस्कृतिक दृष्टया सर्वतोपरी हीन आहोंत हें मनांत ठसलें कीं त्या जितांना भविष्यकाळ कधींही असूं शकत नाहीं. अल्पसंख्यांनीं बहुसंख्यांवर राज्य कारण्याचा हाच खरा उपाय आहे.. जस्टिस वुड्राफ म्हणतोः—

It is necessary in particular to deny the alleged spiritual character of Indian Civilisation. It would never do to admit this. For spirituality is honoured of all men and where it exists there are other excellences. " त्यांतल्या त्यांत भारतीय संस्कृतीच्या आध्यात्मिकतेविषयीं तर अवश्य वाद उत्पन्न करून ती नाकारलीच पाहिजे. कारण जेथें कोठें आध्यात्मिकता दिसून येते तेथें त्या लोकसंघाविषयीं लोकांत विलक्षण आदर नांदतो व जेथें हें श्रेष्ठत्व असतें तेथें इतर श्रेष्ठत्व आपोआपच येतें. पाश्चात्य संशोधकांनीं पद्धतशीरपणें हे प्रयत्न केले. नवें शिक्षण

सर्वस्वीं पाश्चात्य वळणाचें असल्यामुळें व प्रतिष्ठा, मान, आणि पैसा या तिहींची त्याच्याशीं विलक्षण सांगड जुळविण्यांत आली असल्यामुळें साऱ्याच परतंत्र भारतीय पिढीला त्याच्याकडे वळणें क्रमप्राप्त झालें. तपेंचीं तपें हाडाचीं काडें करून शास्त्राध्ययन करावयाचें व त्याचें फळ म्हणून लाचार भिक्षुक वृत्तीचा अंगीकार करून रुपया बारा आण्यासही महाग व्हावयाचें यापेक्षां मॅट्रिक, इंटर, होऊन अथवा शक्य तर बी.ए. होऊन खऱ्या विद्येवांचूनच प्राप्त होणाऱ्या धनामुळें उत्पन्न होणारें सुखी जीवन मिळवून सामाजिक प्रतिष्ठा संपादन करावयाची हा मार्ग कोणासही परवडणाराच होता. सहस्रावधि वर्षें अनुस्यूत असलेला सांस्कृतिक धागा पद्धतशीरपणें तोडून टाकण्याची याप्रमाणें व्यवस्था झाल्यावर एका शतकाच्या अवधींतच युरोपच्या जीवननिष्ठांशीं आम्ही एकरूप झालों. त्यांचा दृष्टिकोन आम्ही स्वीकारला. त्यांच्या प्रगति व परागतीच्या व्याख्या या आमच्याही प्रगति व परागतीच्या व्याख्या ठरल्या, व जीवनाच्या आकांक्षा व ध्येयें, सभ्यतेच्या व नीति-अनीतीच्या कल्पना, इतिहास व समाजशास्त्राच्या कल्पना, या सर्वच दृष्टींनीं ते आणि आम्ही अगदी एकरूप होऊन गेलों. भारतीय इतिहासांत जें कांहीं चांगलें असल्याचा पाश्चात्य दाखला देतील तेवढेंच चांगलें असें आम्ही म्हणू लागलों. महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन, लोकमान्य टिळक, अरविंद घोष, श्रीरामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद प्रभृतींनीं ही लाट परतविण्याचा प्रयत्न केला. पण काळाच्या तडाख्याला हे समर्थ हातही अपुरे पडले यांत शंकाच नाहीं.

अशा स्थितींत यंत्रयुगानें जगही एकमेकांच्या इतकें जवळ आणलें आहे कीं वैचारिक क्षेत्रांत नसलें तरी व्यावहारिक क्षेत्रांत सारें जग जणूं कांहीं एक कुटुंबच झालें आहे. विमानें व जलयानें यांनीं प्रदेशांतील अंतर संपविलें आहे. मागच्या महायुद्धांत सिंगापूरला राहणारे सेनाधिकारी रोजच्या दुपारच्या जेवणांतील भाजी विमानांतून कलकत्त्याच्या बाजारांत जाऊन घेऊन जात असत. टेलिफोन, टेलिव्हिजन, रेडियो व बिनतारी तारायंत्र यांनी तर दूर अंतर, वियोग इत्यादि सर्व परिभाषांना संपवीतच आणलें आहे. आम्ही पाश्चात्य

जगाशीं जीवनाच्या दृष्टिकोनाच्या रूपानें पद्धतशीरपणें एकरूप होत असतां याही गोष्टीचा आमच्यावर परिणाम झाल्याविना राहिला नाहीं हें दुसरें कारण होय. विसावें शतक हें या दृष्टीनें मोठें आश्चर्यजनक शतक आहे. संपूर्ण जगांतच त्या शतकानें विलक्षण स्वरूपाची वैचारिक क्रांति केलेली आहे. ही वैचारिक क्रांति एखाद्या देशापुरती अथवा एखाद्या लोकसघापुरती मर्यादित नसून ती जागतिक स्वरूपाची आहे व मानवता हाच तिचा पाया आहे. दळणवळणाच्या विलक्षण साधनांनीं सर्व जगांतील सर्व भूप्रदेशांचे परस्पर आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक हितसंबंध एकमेकांत इतके गुंतून पडलेले आहेत कीं, एखाद्या देशापुरता एकटा वा वेगळा असा विचारच आतां करतां येत नाहीं. त्यामुळें आजचा पुनर्रचनात्मक विचार हा एका देशापुरता वा लोकसमूहा-पुरता मर्यादित असूच शकत नाहीं. जागतिक स्वरूपाचा ध्येयवाद हा विसाव्या शतकांतील ध्येयवादाचा परवलीचा शब्द आहे. येथें कोणताही पुनर्रचनात्मक वा पुनर्घटनात्मक विचार चटकन् आंतर-राष्ट्रीय आकार घेईल व विश्वबंधुतेच्या स्वरूपाचा राहील. एकोण-विसावें शतक हें राष्ट्रीय विचाराचें शतक होतें तर विसावें शतक हें आंतरराष्ट्रीय व विश्वात्मक वैचारिक धारणेचें शतक आहे. या युगवैशिष्टयाचा परिणाम भारतीय राष्ट्राच्या पुनर्रचनेवर व पुन-र्घटनेवर झाल्याविना राहात नाहीं. त्यामुळें आजचे आमचे व्याव-हारिक क्षेत्रांतील भेद या दृष्टीनें पूर्णपणें पाश्चात्य स्फूर्तींतून उदय पावले आहेत. हिंदुस्थानापुरताच विचार करावयाचा तर हा देश स्वतंत्र झाला असला तरी त्या स्वतंत्र देशांतील राजकीय धारणा व सामाजिक पुनर्घटनेच्या कल्पना या पाश्चात्य स्फूर्तींतल्या आहेत. स्वतंत्र हिंदुस्थानांत नवराष्ट्रनिर्मिति करण्याच्या आकांक्षा हल्लीं भारतीय नेते बोलून दाखवीत आहेत त्या सर्व आकांक्षा ह्या स्फूर्तीं-तूनच उगम पावल्या आहेत. त्यांचें वर्गीकरण केलें तर त्यांचे दोन प्रवाह आढळून येतील. त्यांतील एक प्रवाह व्यक्तिस्वातंत्र्यवादावर आधारलेल्या लोकशाहीचा व लोकतंत्रवादाचा आहे, तर दुसरा प्रवाह साम्यवादाचा आहे. विसाव्या शतकाचें, आंतरराष्ट्रीयवादी

दृष्टिकोनाचें वैशिष्टय उदय पावलें नव्हतें तेव्हांही वर दिलेल्या पहिल्या कारणास्तव पाश्चात्य जीवननिष्ठा हीच आमची जीवननिष्ठा होती. एकोणविसाच्या शतकाची युरोपच्या वैचारिकतेची जी राष्ट्रीयता व लोकशाहीचा पुरस्कार ही दोन वैशिष्टयें तींच भारतीय राजनैतिक आंदोलनानेंही आपलें प्राप्तव्य म्हणून स्वीकारलेलीं होतीं. भारतीय स्वातंत्र्याच्या सर्व द्रष्टयांनीं ज्या राष्ट्रीयतेचा पुरस्कार केला तिची कल्पना, जीवनदृष्टिविरहित पाश्चात्य राष्ट्रीयतेचीच होती व राज्यघटनेच्या ज्या स्वरूपाचा हे भारतीय नेते घोष करीत होते तें पाश्चात्य लोकतंत्राचेंच होतें. तात्पर्य, एकोणविसाव्या शतकांत पाश्चात्य देशांत उदय पावलेल्या राष्ट्रवादांतून व लोकतंत्रांतून भारतीयांनीं आपलें राजकीय जीवन उभारलें होतें असें स्पष्ट दिसतें. "आम्हांला स्वातंत्र्य पाहिजे" अशी घोषणा करीत असतां हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेचें जें स्वरूप न्यायमूर्ति रानडे यांच्यापासून तर गांधीजींसारख्या अहिंसक लोकनेत्यांपर्यंत सर्व नेत्यांच्या अंतःकरणांत होतें तें पाश्चात्य लोकतंत्रवादाचेंच होतें. आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांनीं स्वतःचें ध्येय म्हणून सांगतांना आपल्या दैनंदिनींत व वक्तव्यांत हिंदुस्थानचें 'प्रजासत्ताक राज्य' असें म्हटलें आहे. दादाभाई नौरोजी, रानडे, गोखले, फेरोजशहा मेथा, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी प्रभृति मवाळाग्रणींच्या काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणांतून प्रजासत्ताक राज्याच्या कल्पनेचाच उच्चार केलेला आढळून येईल. प्रसिद्ध पंडित श्यामजी कृष्णवर्मा यांनीं इ. स. १९०७–०८ च्या सुमारास भारतवर्षांतील बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांकडून हिंदुस्थानची भावी राज्यघटना कशी असावी याविषयीं निबंध मागविले असतां त्यांच्याकडे आलेल्या सर्व निबंधांतून प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचाच पुरस्कार करण्यांत आलेला आहे. मी स्वतः श्यामजींचें दप्तर पाहिल्यावर ही गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली. लंडनमधील अभिनव भारतीय क्रांतिकारकांचें तर अमेरिकन पद्धतीचें प्रजासत्ताक व वीर सावरकर हे त्याचे अध्यक्ष हें सुवर्णस्वप्नच होतें. महात्मा गांधी यांनीं Government of the people, by the people, and for the

people, या शब्दांनीं त्यांना अभिप्रेत असलेली राज्यघटना लोकतंत्रवादाची असावी असा स्पष्ट उद्घोषच केलेला होता. तात्पर्य, परतंत्र हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व राजकीय नेत्यांचें ध्येय प्रजासत्ताक राज्यघटना हें होतें. आज तें ध्येय साकारलेलें असून स्वतंत्र हिंदुस्थानचें सार्वभौम प्रजासत्ताक राज्य पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेलें आहे. या ध्येयाची आजची प्रतिनिधि संस्था काँग्रेस ही आहे. इतर राजकीय संस्था धोरणांतील तांत्रिक मतभेदामुळें कांहीं अंशांनीं काँग्रेसपासून दूर राहून स्वतंत्रपणें कार्य करीत असल्या तरी त्याही या लोकतंत्राच्या विचारसरणीचाच अंगीकार करणाऱ्या असल्यामुळें काँग्रेसमध्यें व या संस्थांमध्यें मूलभूत दृष्टिकोनाचा असा कोणताच महत्त्वाचा फरक नाहीं. ह्या लोकतंत्राला अथवा प्रजासत्ताक घटनेला अप्रागतिक, भांडवलशाहीची पुरस्कर्ती, शोषक, स्वार्थी, समाजहितद्रोही अशीं दूषणें ठेवून त्याच्या ऐवजीं श्रमजीवी वर्गाचें समाजनिष्ठ राज्यतंत्र उत्पन्न करूं इच्छिणारा असा दुसरा विचारप्रवाह हिंदुस्थानांत नांदत आहे. कम्युनिस्ट, सोशॅलिस्ट इत्यादि पक्षोपपक्ष हे ह्या प्रवाहांतील होत. ह्या प्रवाहाला मार्क्सवादी असें म्हटलें पाहिजे. पक्षोपपक्ष अनेक असले तरी ते या दोन प्रवाहांतच पडतात. पहिल्या लोकतंत्रवादी प्रवाहाची सर्वांत प्रबल प्रातिनिधिक संस्था काँग्रेस असून दुसऱ्या साम्यवादी प्रवाहाची प्रातिनिधिक संस्था कम्युनिस्ट पक्ष होय. सोशॅलिस्ट पक्षानें नुकत्याच झालेल्या निवडणुकांपूर्वी प्रचारतंत्राच्या साहाय्यानें आपल्या विशेष प्रबलतेचा भ्रम उत्पन्न केला होता; पण नुकत्याच झालेल्या निवडणुकांनी तो पार नष्ट केला आहे. या दोन्ही मूलभूत विचारप्रवाहांच्या सहकार्यांतून किंवा संघर्षांतून स्वतंत्र भारताची नवराष्ट्रनिर्मिति व नवी सामाजिक पुनर्रचना व्हावयाची आहे. हे दोन्ही प्रवाह व त्यांचें उगमस्थान पाश्चात्य केंद्रांतील आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. साम्यवादी प्रवाहाचें उगमस्थान पाश्चात्य मार्क्स, एंजल्स व लेनिनच्या विचारसरणींतून आहे हें इतकें स्पष्ट आहे कीं त्यासंबंधांत वेगळें स्पष्टीकरण करण्याची आवश्यकता नाहीं. युरोपखंडांत वैचारिक क्षेत्रांत

मार्क्सवादानें लोकशाहीचा पूर्ण पराजय केलेला आहे. पण तो पराजय मानवता सुखी करण्याच्या ज्या मुद्द्यावर केला त्याच मुद्द्यावरून मार्क्सवादाचे वाभाडे काढून मार्क्सवादाप्रमाणेंच पूर्वीची राष्ट्रनिष्ठ लोकशाही आतां यु.नो.च्या कल्पनेनें जागतिक स्वरूप धारण करूं लागली आहे हें विसाव्या शतकाचें वैशिष्टच होय. मार्क्सवाद जसा विश्वव्यापी आहे, तसाच लोकतंत्रवादही पाश्चात्य जगांत आंतरराष्ट्रीय व विश्वव्यापी स्वरूप धारण करूं लागला आहे. भारताचें आजचें प्रजासत्ताक व काँग्रेस आणि नेहरू यांचा लोकतंत्रवाद यांचें स्वरूप या आंतरराष्ट्रीय व विश्वव्यापी स्वरूप धारण केलेल्या पाश्चात्य लोकतंत्रवादांतूनच निर्माण झालें आहे हें भारतीय सार्वभौम प्रजासत्ताकाचे नेते पं. जवाहरलाल नेहरू यांनीं वारंवार केलेल्या निधर्मी राज्याच्या घोषणेवरून स्पष्टच झालेलें आहे. भारतीय राष्ट्राची पुनर्रचना या दोन युरोपीय विचारप्रवाहांतून व्हावयाची आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे भारताचें स्वतंत्र राज्य निर्माण झालें असलें तरी राष्ट्र अद्याप निर्माण व्हावयाचें आहे असें मी कां म्हणतों याची कल्पना येईल. हिंदुस्थानांत आज प्रभावशाली असणाऱ्या या दोन विचारप्रणालींचें उगमस्थान युरोप असल्यामुळें ह्या दोन्ही विचारप्रवाहांनीं युरोपमध्यें उत्पन्न केलेल्या पुनर्घटनेचें जें फलित आहे त्याहून वेगळें फलित हिंदुस्थानांत मिळूं शकणार नाहीं. युरोपमध्यें या प्रवाहांची निर्मिति कशी झाली व आज त्यांचें पर्यवसान कशांत होत आहे व जगाचें त्यामुळें कल्याण होणार आहे काय याची तपासणी करणें या दृष्टीनें अत्यंत उद्बोधक ठरेल.

युरोपची लोकशाही

फ्रान्स देशांतील राज्यक्रांतीनंतर युरोपमध्यें लोकतंत्राचा व प्रजासत्ताकवादाचा उदय झालेला आहे. त्यापूर्वीं तेथें धर्मसत्ता, वांशिक राजसत्ता, व सरंजामी सरदार यांचे संघर्ष व अत्याचार सर्वत्र चालू होते. युरोपमधील ख्रिश्चन धर्माला तत्त्वज्ञान असें कांहीं नाहीं. केवळ श्रद्धेच्या पायावर त्याची उभारणी झालेली आहे.

त्यामुळें बुद्धीचें व वाढत्या ज्ञानांतून उत्पन्न होणाऱ्या आकांक्षांचें पूर्ण समाधान तो करूं शकत नाहीं. सत्यासत्यनिर्णय करावयास बसलेल्या तत्त्वज्ञानाच्या व विज्ञानाच्या म्हणजेच शास्त्रीयतेच्या विरोधांत केवळ श्रद्धांना टिकवून धरणें त्याला अत्यंत कठिण जातें. अशा स्थितींत त्या टिकवून धरण्याचा एकच मार्ग त्याच्या समोर उरतो. तो म्हणजे धर्माच्या नांवाखालीं शास्त्रीय ज्ञानावर बहिष्कार घालून शास्त्रज्ञांचा व तत्त्वज्ञांचा अनिवार छळ करणें हा होय. युरोपमधील धार्मिक वर्चस्व गाजविणाऱ्या महंतांनीं ही गोष्ट किती क्रूरपणें केली हें कॅथॉलिक–प्रॉटेस्टंटांचे झगडे, प्युरि-टनांचे अत्याचार व हिंदुस्थानांतील गोमंतकांतही ख्रिस्ती महंतांनीं केलेले भीषण अत्याचार यावरून स्पष्टच होतें. आपलें वर्चस्व टिकवून धरण्यासाठीं त्यांनीं राजसत्तेशीं संधि केला. सत्तेनें त्यांना संरक्षण दिलें व सत्तेच्या पापाला त्यांनीं धर्माचा आधार पुरविला. फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्वीं वांशिक राजसत्ता व धर्मसत्ता ही याप्रमाणें लोकांवर अत्याचार करीत असतां लोकांच्या अंतःकरणांत दोन्ही संस्थांविषयीं स्वाभाविकपणेंच आत्यंतिक तिरस्कार उत्पन्न झाला होता. आपल्या आवडत्या कुत्र्यांना राजे लोक जें मांस पुरवीत त्याच्या सहस्रांश सुद्धां लोकांच्या पोटांत अन्न पडतें कीं नाहीं या गोष्टीकडे लक्ष देण्याची त्यांना आवश्यकता वाटत नसे. या राज्य-संस्थेला शास्ता वा नियंत्रक असा कोणीच नव्हता. ती पूर्णपणें अनियंत्रित असून स्वतःला स्वयंभू समजत होती. स्वाभाविकपणेंच लोकांना आपल्यासारखेच हातपाय, सुखदुःखाच्या भावना व आकांक्षा असलेल्या व्यक्तींना सदाचे स्वतःचे धनी समजून सदाचे त्यांचे अत्याचार काय म्हणून सहन करावे असें वाटूं लागलें. राज्य-संस्था ही सर्व लोकांनीं सुखी रहावें म्हणून निर्माण केलेली एक प्रकारची व्यवस्था आहे व ती व्यवस्था निर्माण करण्याचा जसा लोकांना अधिकार आहे, त्याचप्रमाणें ती बदलविण्याचाही त्यांना निश्चितपणें अधिकार आहे ही विचारप्रणालि स्वाभाविकपणेंच या काळांत उत्पन्न झाली. धनीपणाचा आपला जन्मजात अधिकार आहे व दास राहण्याचा लोकांचाही जन्मजात धर्म आहे हें प्राचीन

काळच्या भारतीय वेनाप्रमाणेंच युरोपच्या राजसत्ता कशा समजूं लागल्या होत्या हें इंग्लंडचा राजा चार्लस व फ्रान्सचा लुई यांच्या वर्तनावरून स्पष्ट होतें. केवळ जन्मामुळें व्यक्ति व्यक्तीची दास कधींच राहूं शकत नाही, तिचें स्वातंत्र्य पूर्णपणें अबाधित राहिलें पाहिजे अशी विचारसरणी लोकांच्या मधून या काळांत उत्पन्न झाली. जन्मतः सारेच समान असून गुणकर्मानुसार प्रत्येकाच्या विकसनाला वाव असावा असें या विचारसरणीचें सार होतें. वॉल्टेर, रूसो, बेन्थॉम, मिल्ल प्रभृतीनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून समाजाचें नेतृत्व स्वीकारलें व वांशिक राजसत्ता उलथून पाडण्याची जनमनाची भूमिका याच काळांत सिद्ध केली. फ्रेंच राज्यक्रांतीत सिंहासनाधीश्वर राजाला फासावर चढविण्यांत या विचारक्रांतीची परिणति झाली. राजाला गिलोटीनवर चढविल्यावर स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वत्रयीवर नव्या राज्यघटनेची उभारणी झाली. ती राज्यघटना वांशिक नव्हती अथवा कोण्या धर्मगुरूनें तिला आशीर्वाद देण्याचीही आवश्यकता नव्हती. तिचें स्वरूप लोकांचें, लोकांनीं निर्माण केलेलें व लोकांच्या सुखासाठीं असलेलें राज्ययंत्र असें होतें. अर्थात् लोकांना स्वतःचें राज्ययंत्र निवडणुकीच्या मार्गानें स्वतः निवडण्याचा अथवा निर्माण करण्याचा अधिकार होता. निवडलेल्या लोकांना नियमित वर्षांच्या मर्यादेपर्यंतच राज्यकारभार करतां येत असे. पुन्हां निवडणुका होत. वाईट राज्यकारभार केल्यास लोक आपणांस पुन्हां निवडून देणार नाहीत हें उघड दिसत असल्यामुळें निवडून गेलेल्या लोकप्रतिनिधींना जागरूकपणें लोकमताला उत्तरदायी राहून दक्षतेनें राज्यकारभार करावा लागे. प्रत्येक व्यक्ति ही पूर्णपणें स्वतंत्र व जन्मतः समान योग्यतेची असल्यामुळें वरिष्ठ-कनिष्ठतेचा प्रश्न उत्पन्न होण्यासारखा नव्हता. लोहाराला राष्ट्रसूत्रधार होण्याची व चांभाराला राष्ट्रपति होण्याची पूर्णपणें शक्यता होती. हवें त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें शिक्षण घेण्याची, धार्मिक विधिविधानें पाळण्याची किंवा मुळींच न पाळण्याची, व्यक्तिजीवनांत नीतिअनीतीच्या स्वतंत्र कल्पनानुसार वागण्याची पूर्णपणें मोकळीक

होती. समाजहिताला उपद्रवकारक वर्तन नसलें म्हणजे झालें. या लोकशाहीच्या विचारप्रवाहानें फरान्सनंतर प्रत्येक राष्ट्रांतील राज्यसत्तांना धक्का देऊन त्या उलथून पाडल्या व तेथें लोकशाही उत्पन्न झाली. इंग्लंडचे लोक पुराणमताभिमानी असल्यामुळें त्यांनीं नाममात्र राजसत्ता ठेवली; पण ती इतकी नाममात्र कीं राजा हा केवळ शोभेचा विषय झाला. अमेरिकेनें राजाची भानगडच न ठेवतां ठराविक मर्यादेपर्यंतचा अध्यक्ष निवडण्याचीच प्रथा निर्माण केली व या ना त्या स्वरूपांत लोकतंत्रानें पाश्चात्य जगावर संपूर्ण अधिराज्य प्रस्थापित केलें.

युरोपचा दृष्टिकोन हाच आमचाही दृष्टिकोन ठरल्यामुळें अमेरिकन पद्धतीचें प्रजासत्ताक हेंच आमचें ध्येय कसें बनून राहिलें होतें याचें दिग्दर्शन मी मागें केलेंच आहे. ही जी लोकशाही ती अर्थातच त्या वेळीं प्रत्येक राष्ट्रापुरती स्वतंत्र होती. आजच्याप्रमाणें तिची जागतिक स्वरूपाची संघटना उत्पन्न करण्याचा विचार कोणाच्याही मनांत येण्याची त्या वेळीं आवश्यकताच नव्हती. ही जी लोकशाही तीच केवळ अस्तित्वांत आली असती तर ती टिकतीही. पण युरोपमध्यें लोकशाहीच्या उदयाबरोबरच आणखी दोन गोष्टींचा उद्भव झाल्यामुळें वांशिक व धार्मिक श्रेष्ठतेच्या शोषणापासून लोकांचें संरक्षण करावयास उत्पन्न झालेली ही लोकशाहीची संस्था जुन्या राजसंस्थेपेक्षांही अधिक शोषक, समाजहितविघातक व भयानक ठरली. त्या दोन गोष्टींपैकीं पहिली गोष्ट म्हणजे यंत्रयुग व दुसरी गोष्ट म्हणजे औद्योगिक क्रांति होय.

लोकशाहीची भयानकता

लोकशाहींत व्यक्तिस्वात्रंत्र्य होतें. व्यक्तीच्या उत्पादनावर जसें तिचें पूर्णपणें व सर्व अर्थांनीं स्वामित्व होतें तसेंच उत्पादनाच्या साधनांवरही तें होतें. जन्मजात दासता व तिच्यांतून उत्पन्न होणारे अत्याचार यांना व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी लोकशाहीनें आळा घातला होता. पण लोकशाहीच्या मागोमाग यंत्रयुग उदय पावलें. यंत्रांतून मर्यादातीत उत्पादन होऊं लागलें. यंत्रांनीं देशांदेशांतील

अंतर तोडलें व उत्पन्न झालेल्या मालाला दळणवळणाच्या विविध मार्गांनीं दूरदूरच्या जगतांतल्या बाजारपेठा मोकळ्या केल्या. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, पूर्वीपेक्षां व्यक्तीची श्रीमंती अनेकपटींनीं वाढूं लागली. अर्थातच समाजांतील सर्व व्यक्तीची नव्हे; तर यंत्राचे धनी असलेल्या फक्त कांहीं थोड्या व्यक्तींची. उत्पादन हें नेहमीं समाजाच्या गरजा पुरविण्यासाठी असतें. लोकसंख्येपेक्षां उत्पादन जर अधिक वाढलें तर त्याचा तर्कशुद्ध परिणाम सर्व लोकांच्या गरजा पूर्णपणें उपशम पावण्यांतच व्हावयास पाहिजे. मी एक समीकरणच आपल्यासमोर मांडतों म्हणजे माझ्या म्हणण्याची यथार्थ कल्पना येईल. समजा कीं, एका गांवांत पन्नास माणसांची वस्ती आहे व त्या गांवांत गाद्यांचा एक कारखाना असून त्या कारखान्यांतून वर्षाला ५०० गाद्यांचें उत्पादन होतें. त्या गांवांतील लोकांची स्थिति काय असेल असें जर कोणी तुम्हांस विचारलें तर त्याचें तर्कशुद्ध उत्तर तुम्ही काय देऊं शकाल? तें तर्कशुद्ध उत्तर इतकेंच राहील कीं, या गांवांत कोणीही मनुष्य जमिनीवर झोपत नसून सारीं माणसें गाद्यांवर झोपतात. पण हें उत्तर तर्कशुद्ध असलें तरी तें वस्तुस्थितीचें निदर्शक निश्चित नाहीं. वस्तुस्थितीचें निदर्शक उत्तर काय असेल? तें उत्तर फार भयंकर आहे. तें उत्तर असें आहे कीं, ५०० गाद्यांचें उत्पादन असलेल्या ५० माणसांच्या या गांवांत केवळ एक मनुष्य गादीवर झोपत असून उरलेलीं ४९ माणसें जमिनीवर झोपतात व थंडीनें कुडकुडून मरतात. ही वस्तु-स्थिति किती भयंकर आहे! मार्क्सनें असें म्हटलें आहे कीं, यंत्रयुगानें झालेल्या औद्योगिक क्रांतीनें जगाचें उत्पादन लोकसंख्येच्या चौपट वाढविलें असलें तर बेकारी मात्र दहापट वाढलेली आहे. मार्क्सच्या काळीं ही अवस्था होती; आतां तर त्यानें दिग्दर्शित केलेलें हें सत्य त्यापेक्षांही कितीतरी पटीनें अधिक दारुण स्वरूपांत खरें ठरत आहे. असें कां झालें? याचें कारण लोकशाहीमधील व्यक्तिस्वातंत्र्य होय. व्यक्ति स्वतंत्र असल्यामुळें तिच्या उत्पादनावर व उत्पादन-साधनांवर त्या व्यक्तीची संपूर्णपणें सत्ता आहे. नैर्बंधिक रीतीनें असलेल्या या स्वत्वाच्या अधिकाराचें संरक्षण करणेंच सरकारला

भाग आहे. यांत्रिक उत्पादनांत उत्पादन अधिक; पण माणसांची गरज कमी अशी अवस्था असते. व्यापारास जगाच्या बाजारपेठा मोकळ्या असल्यामुळें देशांतील लोकांनीं माल न घेण्याचें ठरविलें तर काय होईल याचा विचार करण्याचें कांहीच कारण उरत नाहीं. शिवाय यंत्राचा धनी स्वतःच्या धनलोभास्तव कारखान्यांत काम करणाऱ्या कामकऱ्यांना, अथवा जमीनदार जमिनीत राबणाऱ्या शेतकऱ्यांना शक्य तितकें कमी वेतन देण्याचा प्रयत्न करतो. लोकशाहीच्या स्वातंत्र्यवादांत याला अत्याचार म्हणतां येत नाहीं. याचें कारण कोणत्याही कारखान्याच्या वा जमिनीच्या धन्याकडून तेथील कामकऱ्यांना वा शेतकऱ्यांना जुन्या काळच्या वांशिक गुलामा-प्रमाणें 'तुम्ही काम केलेंच पाहिजे' अशी बलपूर्वक सक्ती कोणीही करीत नाहीं. उलट तो धनी असें म्हणतो की, 'तुमची लाख गरज असली तरी मला तुम्हांला अधिक वेतन द्यावयाचें नाहीं. पण काम करण्याचीही मी तुमच्यावर सक्ती करीत नाहीं. तुम्हांला काम करा-वयाचें असलें तर मी सांगतों येवढ्या वेतनावर तें करावें लागेल. पटत वा परवडत नसेल तर तुम्हीं खुशाल जा. या परिभाषेंत सक्ती, अत्याचारी, वा इच्छेविरुद्ध बळाचा उपयोग कोठें आहे? धन्याला जसे चाकर हवे तितके मिळूं शकतील, तसेंच चाकरालाही धनी हवे तितके मिळू शकतील असें येथें व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी समर्थन आहे. पण हें समर्थन तर्कशास्त्राला धरून असलें तरी व्यवहाराच्या मात्र उलट आहे. धन्याला चाकर हवे तितके मिळू शकतात; पण चाकराला मात्र हवे तितके धनी मिळू शकत नाहींत. सगळ्याच उत्पादनसाधनांच्या मालकांची परिभाषा या प्रकारची ठरलेली असल्यामुळें कोठेंही जावें तरी पळसाला पानें तीनच अशी या चाकराची अवस्था होते व पोटाच्या आगीनें लाचार होऊन त्याला नोकरी पत्करावीच लागते. भांडवलशाही व तिचें आर्थिक शोषण तें हेंच होय. येथें गुलामगिरी परिभाषेंत नाहीं; पण ती प्रत्यक्षांत आहे. येथें परिभाषा व्यक्तिस्वातंत्र्यावर पूर्णपणें आधारलेली असल्यामुळें लोकशाहीच्या राज्यतंत्रालाही धन्यांच्याच हिताचें संरक्षण करणें भाग पडतें. न्यायाच्या ठरीव ठशाच्या परिभाषेंत

येथें शेवटीं शोषितांचें आक्रंदन हेंच अन्यायी ठरतें व शोषकांचा मखमली अत्याचार हा मात्र न्यायी ठरत असतो. दळणवळणाच्या साधनांनीं या शोषक भांडवलशहांचे संबंध साऱ्या जगभर विस्तारले असून दूरदूरचे भांडवलशहा हे हितसंबंधांनीं एकरूप होतात व त्यांचा जागतिक स्वरूपाचाच एक वर्ग बनतो. याच्या उलट पीडित कामकऱ्यांचा मात्र तसा वर्ग बनूं शकत नाहीं. पोटापाण्याच्या प्रश्नावर नाडलेले अनेक लोक अशा व्यवस्थेंत शेवटीं नाडले जातात व पैशानें त्यांचीं मतें विकत घेतलीं जातात. त्यामुळें खऱ्या अर्थाचें मतस्वातंत्र्य केवळ तत्त्वज्ञानाच्या व राज्यघटनेच्या पुस्तकांत शिल्लक राहतें; पण प्रत्यक्षांत मात्र हे भांडवलशहा स्वतःचे हितसंबंध सुरक्षित राखणारी राज्यसंस्था, या विकत घेतलेल्या मतांच्या भरंवशावर, आपआपल्या देशांत उत्पन्न करतात. म्हणून अखेर प्रत्यक्षांत अल्पसंख्याकांचेंच बहुसंख्याकांवर राज्य नांदतें. कॉ. लेनिन यानें आजची लोकशाही ही भांडवलशाहीची निर्मिति आहे (Democracy is the creation of Capitalism) असें म्हटलें आहे. जोंवर भांडवलशाही शिल्लक आहे तोंवर खऱ्या अर्थाची लोकशाही उत्पन्न होऊंच शकत नाहीं. न्यायाच्या नांवाखालीं चाललेल्या भांडवलशाहीतील या भयंकर शोषणाची धार जुन्या राजेशाहीपेक्षांही अधिक तीव्र स्वरूपाची आहे. सोन्याला येथें भलताच भाव चढून जीवनांत त्याचें मोल प्रत्यक्ष जीवनापेक्षांही अधिक वाढलें आहे. शिक्षणापासून विवाहापर्यंतच्या सर्व संस्था व प्रतिष्ठेच्या, विकसनाच्या व स्वास्थ्याच्या सर्व बाबी भांडवलशाहींत केवळ सुवर्णाच्या मूल्यावर अधिष्ठित आहेत. योग्यतेचें सारें मोजमाप येथें सोन्यानें केलें जाईल. सोनें असलें तर शिक्षण घेतां येईल, मग योग्यता असो वा नसो. सोनें असलें तर चांगल्या मुलीशीं लग्न करतां येईल, मग योग्यता असो वा नसो. सोनें असलें तर जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत संधि व श्रेष्ठता मिळेल, योग्यता असो वा नसो. त्यामुळें बहुजनसमाज शिक्षणादि विकसनाच्या व उपजीवनाच्याही गरजा न पुरण्याच्या अवस्थेला येऊन पोहोंचला

आहे व प्रत्यक्ष जीवन जगणें हें त्याला अशक्य होऊन बसलें आहे. तो जर प्रस्थापित राजसत्तेच्या वा भांडवलशाहीच्या विरुद्ध आवाज काढूं म्हणेल तर राष्ट्रीयत्वाच्या व धर्माच्या नांवाखालीं त्याला भुलवून शांत करण्याचें राजसत्ता व भांडवलशहा हे प्रयत्न करतात. पण वस्तुतः यंत्रयुगानें भांडवलशहांचे हितसंबंध इतके जागतिक स्वरूपाचे झालेले आहेत कीं, एकोणिसाव्या शतकांतील राष्ट्रवादाची परिभाषा, राष्ट्रीय मर्यादांचें उल्लंघन झाल्यामुळें, आर्थिक हितसंबंधापुरती तरी गळून पडल्यासारखी झालेली आहे. शोषकांचें जर वर्गात्मक संघटन जागतिक स्वरूपाचें निर्माण होऊं शकतें तर शोषितांचेंही तसेंच वर्गात्मक संघटन कां निर्माण होऊं नये व त्यांनीं शोषकांना कां उलथून देऊं नये असा विचार स्वाभाविकच शोषितांच्या वर्गात उत्पन्न झाला. विख्यात जर्मन तत्त्वज्ञ हेगेल ह्याचा शिष्य कार्ल मार्क्स हा या विचाराचा उद्घोषक झाला व लोकशाहीची प्रतिक्रिया म्हणून त्यानें साम्यवादाचें तत्त्वज्ञान उत्पन्न केलें.

लोकशाहीची प्रतिक्रिया म्हणजे साम्यवाद

लोकशाहींतील व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या व त्यावर आधारलेल्या शासनसंस्थेच्या घोर परिणामांची प्रतिक्रिया म्हणून उत्पन्न झालेला साम्यवाद हा प्रतिक्रिया म्हणून उत्पन्न झालेला असल्यामुळें तो व्यक्तिऐवजीं समाज हाच विचाराचा आरंभबिंदु मानतो. समाजाचें विकसन व सेवा हें त्याचें उद्दिष्ट आहे. भोंवतालची परिस्थिति आणि तिच्या आघातानें विकास पावणारा समाज जसजसा बदलत जातो तसतसा व्यक्तींत पालट होत असतो. म्हणून समाजरूपी यंत्राचा एक खिळा याहून व्यक्तीला स्वतंत्र अस्तित्व असें नाहीं. जें आहे तें समाजामुळेंच काय तें आहे असें साम्यवादाचें मत आहे. जगांतील सर्व मानवांची प्रवृत्ति सुखासाठीं असते हें प्रसिद्धच आहे. महाभारतकारांनीं मानवी प्रवृत्तीचें हें मूळ अर्ध्या श्लोकांतच सांगितलें आहे. ते म्हणतातः

सुखार्थाः सर्व भूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

जगांतील सर्व माणसांच्या प्रवृत्ति सुखासाठीं असतात व मानवी जीवितांतील सुखाची ही तहान भागविण्यासाठींच जगांतील सर्व शास्त्रें उत्पन्न झालेलीं आहेत. निरनिराळ्या समाजशास्त्रांचा व राज्यशास्त्रांचा वास्तविक हेतु हाच आहे. पण सुख म्हणजे काय ? हा प्रश्न मोठाच चिंतनीय आहे. साम्यवादाला या विषयाचा खोलवर विचार करावयास अवसरही मिळाला नाहीं व गरजही भासली नाहीं. याचें कारण मानवी जीवनाच्या ज्या मूलभूत गरजा व ज्यांच्यावांचून जीवन जगणेंच केवळ अशक्य, त्यांनाच भांडवलशाहीनें धक्का दिल्यामुळें मानवसमाजाचें दुःख हरण करण्यासाठीं लोकशाहीची प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण झालेल्या साम्यवादानें जीवनाला आवश्यक अशा सर्व गरजा व उपभोगाच्या वासना यथास्थितपणें पुरविणे व तशी परिस्थिति निर्माण करणें हाच सुखाचा सरळ अर्थ केला. पुष्कळ दिवसांत कांहींच खावयास न मिळाल्यावर कसाबसा पिंजऱ्यांतून सुटका झालेला बुभुक्षित व्याघ्र इतर गोष्टींची चिंता न वाहतां ज्याप्रमाणें एकदम भक्ष्यालाच सुखसर्वस्व समजून त्यावर झडप घालतो, तसेंच साम्यवादाचें देखील झालें. या गरजा व वासना एका व्यक्तीनें पुरविण्याचा व्यक्तिवादाचा प्रश्नच येथें नव्हता. थोडया व्यक्ति शोषक व बहुसंख्य समाज शोषित व वंचित अशी स्थिति असल्यामुळें येथें विचाराचा आरंभबिंदु व्यक्ति न ठरतां व्यक्तिस्वातंत्र्याची प्रतिक्रिया म्हणून स्वाभाविकपणेंच समाज ठरला. समाजाच्या सर्व गरजा पूर्ण होण्याइतकें उत्पादन जगांत वाढलें असूनही त्या गरजा पूर्ण होत नाहींत याचें कारण एका विशिष्ट वर्गाची दुसऱ्या वर्गावर चाललेली कुरघोडी व या व्यक्तिस्वातंत्र्यवादांतून निर्माण झालेला उत्पादनसाधनांवरील मालकी हक्क हेंच दिसत असल्यामुळें व्यक्तीचें अस्तित्व अमान्य करून उत्पादनसाधनें समाजाच्या मालकीचीं करणें, वर्ग व वर्गविग्रह नष्ट करून त्याऐवजीं एकवर्गात्मक समाजरचना उत्पन्न करणें, व व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याऐवजीं तिच्या गरजा व वासना पुरविण्याची हमी घेणें या स्वरूपांत ही विचारप्रणालि प्रकट झाली. शोषण सर्व जगांत चालू असल्यामुळें

व शोषकांची आर्थिक हितसंबंधांतून निर्माण झालेली संघटना जगभर असल्यामुळें या विचारांचें स्वरूपही एखाद्या मर्यादित भूप्रदेशापुरतें न राहतां तें जागतिक व आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचेंच आंखलें गेलें. लोकशाहींतून व्यक्तीला अवास्तव महत्त्व देऊन अल्पसंख्य वर्गाच्या हितसंबंधांचें संरक्षण करण्याची जी योजना करण्यांत आली आहे तिचा परिणाम म्हणूनच शोषक व शोषित हे वर्ग उत्पन्न झाले असें साम्यवादाचें मत आहे. सर्व मानवसमाज एकदां त्याच्या गरजा पूर्ण झाल्या व उत्पादनसाधनें समाजाच्या पूर्ण मालकीचीं झालीं कीं, स्वतःची उन्नति साधून घेऊं शकेल व अशा उन्नत अवस्थेचें शिखर म्हणजे शासनसंस्थाविरहित अवस्था होय असें साम्यवादाचें मत आहे. हल्लींची समाजरचना ही वर्गनिष्ठ असून वर्ग आहेत तोंवर त्यांचा संघर्ष अथवा विग्रह चालू राहणारच; म्हणून खरा सुखाचा मार्ग विग्रहच उत्पन्न होऊं नये म्हणून पूर्ण वर्गहीन समाजरचना उत्पन्न करणें हाच एकमात्र आहे. सर्व उत्पादनसाधनें समुदायाच्या मालकीचीं झालीं व सर्वांच्या गरजा आणि वासना समानतेनें पूर्ण होण्याची शक्यता निर्माण झाली कीं त्या स्थितीचें जें बाह्य दृश्य असेल तें शासनसंस्था-विरहिततेचेंच असेल. समाजांत वर्ग आहेत, त्यांचा विग्रह अनिवार्य आहे म्हणूनच शासनसंस्थेची आवश्यकता आहे. वर्गच संपले म्हणजे वर्गविग्रह असूं शकत नाहीं व विग्रह नसला तर अशा समाजरचनेंत शासनसंस्थेचीही आवश्यकता न उरतां ती संस्था समाजांत विलीन होऊन जाते. अखिल मानव जातीचीं दुःखें नाहींशीं करणें ही साम्यवादाची घोषणा असली तर शासनसंस्था-विरहित स्थिति निर्माण करणें हें त्याचें उद्दिष्ट आहे. यासाठीं आवश्यक गोष्ट जी वर्ग व वर्गविग्रह नष्ट करणें ती साध्य व्हाव-यास प्रथम समाजांत व तेंही एखाद्या राष्ट्रापुरत्या समाजांत नसून जगांतील सर्व मानवसमाजांत एकवर्गात्मक समाजरचना करणें व तिची इतर सर्व वर्गांना नष्ट करणारी शासनसंस्था निर्माण करणें आवश्यक ठरतें. ती एकवर्गात्मक समाजरचना म्हणजेच श्रमजीवी वर्गाची किंवा कामकरी वर्गाची समाजरचना होय व ही शासन-

संस्था म्हणजे कामगार वर्गाच्या नेतृत्वाचें अधिराज्य होय. जगांत क्रांतीमागून क्रांति निर्माण करून कामगार वर्गाचें एकनेतृत्ववादी अधिराज्य उत्पन्न करावयाचें हाच एकवर्गात्मक व त्यांतून वर्गविहीन, शासनसंस्थाविरहित, सुखी समाजरचना उत्पन्न करावयाचा एकमात्र मार्ग आहे असें साम्यवाद्यांचें मत आहे. म्हणून मानवतेसमोरील पेचप्रसंग सुटण्याचा हाच एकमात्र मार्ग असल्यामुळें जगांत हव्या त्या मार्गांनीं व उपायांनीं इतर सर्व वर्ग मारून टाकून कामगारवर्ग व त्याचें अधिराज्य निर्माण करणें हें आजचें कम्युनिझम्चें ध्येय आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्य यांतून या एकवर्गात्मक निर्मितीला निश्चित धोका असल्यामुळें या स्वातंत्र्याला साम्यवादांत मुळींच स्थान नाहीं. व्यक्तीचें स्वातंत्र्य साम्यवादांत अभिप्रेत नसून तिच्या गरजा व वासना पुरविण्याचें सुख उत्पन्न करणें हें त्याचें उद्दिष्ट आहे. जें जें या ध्येयास आवश्यक तें तें सारें नैतिक व जें जें त्याला दूरांशानेंही विघातक वा विभिन्न तें तें सारें अनैतिक, प्रतिक्रांतिवादी, प्रतिगामी व म्हणूनच नष्ट करण्याच्या योग्यतेचें, अशी साम्यवादाची नीति-अनीतीची धारणा आहे. त्यामुळें विरोधास जगूं न देणें ही नीति त्यांनीं अवलंबिली आहे. युद्ध, अत्याचार, हिंसा यांचा इतर वर्ग नष्ट करून टाकण्यासाठीं उपयोग करणें ही गोष्ट ते नैतिक समजतात व त्याचा परिणाम कोणत्याही सामान्य मतभेदाला देखील जगूं न देण्यांत झाला आहे. रशियन राज्यघटना व राज्यतंत्र यांच्याकडे दृष्टिक्षेप केला तर साम्यवादी राज्यतंत्रांत व्यक्तिस्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्य यांची काय अवस्था होते याची कल्पना येईल. अशी एक समजूत आहे कीं, आज रशियामध्यें कामगार वर्गाची पूर्ण सत्ता प्रस्थापित झाली आहे. पण तेथें सत्ता वस्तुतः कामगार वर्गाची नसून ती कम्युनिस्टपक्षाची आहे. “ कामगार वर्गाला त्याचें हिताहित कळत नसून तें कम्युनिस्ट पक्षाला कळतें, व कम्युनिस्ट क्रांतिकारक हेच कामगार वर्गाचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवून त्यांचें जीवन सुखी करूं शकतात; म्हणून त्यांच्या हातींच सत्ता असली पाहिजे.” हें तत्त्व रशियाच्या पहिल्या घटनेंत लेनिननें समाविष्ट केलें व स्टालिननें

निर्माण केलेल्या नव्या घटनेंतही तें मान्य करण्यांत आलें आहे. रशियाच्या नव्या घटनेंतील १२६ व्या परिच्छेदांत असें म्हटलें आहे कीं–

The most active and politically conscious citizens in the ranks of the working classes and other strata of the working people unite in the Communist party of the Soviet Union (the Bolsheviks) which is the vanguard of the working people in their struggle to strengthen and develop the socialist system and which represented the leading core of all organisations of the working people, both public and State.

"कामगार वर्गांत राजकीय दृष्ट्या सर्वांत जागृत व प्रत्यक्ष काम करणारे प्रथम श्रेणीचे कार्यकर्ते हे कम्युनिस्ट पक्षांत अथवा बोल्शेव्हिकांत एकत्र येतात. त्यामुळें कामगार वर्गाचा जागतिक लढा सामर्थ्यशील बनविण्यासाठीं व साम्यवादी पद्धतीचा विकास करण्यासाठीं आवश्यक असे तेच श्रमजीवी वर्गाचे खरे प्रतिनिधि ठरतात. राज्ययंत्रांतील व सार्वजनिक क्षेत्रांतील कामगार वर्गाच्या सर्व संघटनांचें खरें प्रतिनिधित्व यामुळें केवळ कम्युनिस्ट पक्ष अथवा बोल्शेव्हिकच करूं शकतात."

एकदां राज्यतंत्रानेंच हा सिद्धान्त सांगितल्यावर त्याविरुद्ध ब्र काढण्याची कोणाला छातीच होऊं शकत नाहीं. नांव कामगार वर्गाचें पण कामगारवर्गाचें म्हणणें काय आहे, त्याला काय हवें आहे, व त्याचें हिताहित कशांत आहे हें ठरविण्याचा प्रत्यक्ष अधिकार मात्र कम्युनिस्टपक्षाच्या हातांत, ही वस्तुस्थिति रशियन कामगार वर्गावर लादण्यांत आली आहे. याच घटनेच्या १४१ परिच्छेदानुरूप केवळ कम्युनिस्ट पक्षाच्या संघटनांनाच सोव्हियटमध्यें प्रतिनिधित्व देण्यांत आलें आहे. तात्पर्य, रशियांत एका वर्गाचें हें आधिपत्य तो वर्ग कामगार वर्गाचा सर्वांत पुढारलेला विभाग आहे, या विधानानें प्रस्थापित करण्यांत आलें आहे. लोकशाहीच्या राज्यघटनेंत अनेक वर्गांचे पक्षोपपक्ष जसे नांदतात तसे रशियांत नांदूं शकत नाहींत. जेथें भिन्नभिन्न वर्गांना अस्तित्व असतें तेथेंच त्यांच्या मताधिकाराचा, विचारस्वातंत्र्याचा व प्रचारस्वातंत्र्याचा प्रश्न

येतो. पण रशियांत कामगार नांवाचा एकच वर्ग आहे व म्हणून अितर वर्गांच्या अस्तित्वाला, मतस्वातंत्र्याला व विचार स्वातंत्र्याला वाव देण्याचा प्रश्नच उरत नाहीं असें सोव्हियट युनियनचें म्हणणें आहे. वास्तविक हें म्हणणें खोटें आहे. इतकेंच नव्हे तर तें तर्कदुष्टही आहे. अितर वर्ग असोत वा नसोत, पण रशियांत दोन वर्ग निश्चित आहेत हें रशियांत चालू असलेले प्रकारच सांगतात. जर तसें नसतें तर मग कम्युनिस्ट पक्षाला रशियांत पोलादी शिस्तीची, पक्षशुद्धीच्या नांवाखालीं अनेकांना कंठस्नान घालण्याची, हद्दपार करण्याची व घटनेनेंच कम्युनिस्ट पक्षाला सर्वाधिकार देण्याची काय आवश्यकता होती? कम्युनिस्ट पक्ष या एकाच पक्षाचें राजकीय पक्ष म्हणून अस्तित्व रशियन राज्यघटनेनें मान्य केलें असल्यामुळें निवडणुकीपूर्वीं सभा, मुद्रणयंत्र, रेडिओ व इतर प्रचाराचीं साधनें वापरून स्वतःचें धोरण व कार्यक्रम यांचा प्रचार केवळ कम्युनिस्ट पक्षच करूं शकतो व अशा स्थितींत अमका एक-मतानें निवडून आला इत्यादि लोकशाहीचा जो बाह्य देखावा निर्माण केला जातो तो अर्थातच ढोंगाचा ठरतो. अनेक वंशांच्या दडपल्या गेलेल्या अशिक्षित लोकांच्या विकासासाठीं हें सारें करावें लागतें असें रशियन राज्यकर्ते म्हणतात. पण झार, हिटलर किंवा मुसोलिनी हे तरी दुसरें काय म्हणत होते? सर्व वृत्तपत्रें,सार्वजनिक जागा, रेडिओ स्टेशन्स, थिएटर्स, म्युझियम्स, टेलिग्राफ व टेलिफोन सरकारी मालकीचीं आहेत. बरें कम्युनिस्ट पक्षाच्या हातांत खरोखरी सत्ता आहे काय ? हा पक्ष पॉलिटब्यूरो नांवाच्या चौदा माण-सांच्या मंडळाच्या अधीन आहे. तें मंडळ ठरवील तोच कम्युनिस्ट पक्षाचा सभासद असू शकतो. या पॉलिटब्यूरोचा मुख्य स्टालिन आहे. तोच रशियन मंत्रिमंडळाचा अध्यक्ष, रशियाचा संरक्षणमंत्री, लाल सैन्याचा सेनापति, कम्युनिस्ट पक्षाचा मुख्य मंत्री व पक्षाच्या मध्यवर्ती समितीचा व पॉलिटब्यूरोचा नेता आहे. पॉलिटब्यूरो त्याच्या इच्छेनुसारच वागते. या नेतृत्वाविरुद्ध कसलाही आवाज उठवितां येत नाहीं. कामकऱ्यांना संप करण्याची मनाई असून त्यांच्या ट्रेड युनियनस् कार्यक्षमता व शिस्त उत्पन्न करणें येवढेंच

काम करूं शकतात. सरकारच कामकऱ्यांचें असल्यामुळें दुसऱ्या कोणी त्यांचे हितसंबंध संरक्षण करण्याचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं. रशियांत सर्व प्रकारचें स्वातंत्र्य अितकें नष्ट करून टाकण्यांत आलें आहे कीं, १९३२ सालच्या खास निर्बंधानें देशांतल्या देशांत सुद्धां परवान्याशिवाय रशियन नागरिकाला प्रवास करतां येत नाहीं. आपल्या घरांतून चोवीस तास बाहेर रहावयाचें असलें तरी त्याला पोलीस चौकींत वर्दी द्यावी लागते. जेथें देशांतल्या देशांत ही संचारबंदी, त्या ठिकाणीं परदेशगमनाचा तर प्रश्न दूरच राहिला. जर हा कायदा मोडला तर त्याला मृत्यु हीच शिक्षा आहे. शासन-संस्थाविरहित सुवर्णयुग उत्पन्न करावयासाठीं हें तात्पुरतें नियंत्रण मान्य केलें पाहिजे असें रशियन सरकारचें म्हणणें आहे. पण ती स्थिति सोळा वर्षांनीं प्राप्त होईल, हें लेनिननें दिलेलें आश्वासन पार खोटें ठरलें आहे. केवळ खाण्यापिण्याच्या सुखाची हमी घेऊन व लोकांचें मूलभूत स्वातंत्र्य पूर्णपणें नष्ट करून, गुलाम म्हणून सर्वांना राबविणारें एकनेतृत्ववादी अधिराज्य हीच आजची तेथील वस्तुस्थिति आहे व तीच सर्वतोपरीं टिकविण्याचा प्रयत्न चालू आहे. हें राज्यतंत्र सर्व कांहीं नियंत्रित करतें. पण या राज्यतंत्राला कोण नियंत्रित करणार? रशियन लोकांजवळ या राज्यतंत्राला नियंत्रित करण्याचें कोणतेंही साधन नाहीं. निवडणुका, कामगारसंघटना राजकीय वा आर्थिक दडपण यांपैकीं कोणत्याही उपायांनीं त्यांना हें राज्ययंत्र नियंत्रित करतां येत नाहीं. लोकशाहींत गृहीत धरलेलें निवडणुकांचें मतस्वातंत्र्य तेथें नाहीं. पार्लमेंटमध्यें विरोध मुळींच सहन केला जात नाहीं. कोणतेंही प्रचारस्वातंत्र्य नाहीं. रशियन कामगारांच्या व शेतकऱ्यांच्या जीवनावर सरकारचा विलक्षण ताबा आहे. हिंदुस्थानचे नुकतेच तेथें गेलेले प्रतिनिधि श्री. कुमारप्पा हे एकदां सहज एका नागरिकाशीं बोलावयास गेले तों पोलिसानें त्यांना बंदी केली असा त्यांचा अनुभव आहे. इतर पक्ष तर दूरच राहोंत, पण खुद्द कम्युनिस्ट पक्षांत देखील प्रामाणिक मतभेद व्यक्त करणें म्हणजे मृत्यूला निमंत्रण देणें आहे. लोकशाहीनें स्वातंत्र्याच्या पुरस्काराच्या नांवाखालीं मानवी जीवनांतील सुखांचा अपहार

केला; तर त्याची प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण झालेल्या साम्यवादानें सुखाची हमी घेऊन त्याच्यासाठीं स्वातंत्र्याचें पूर्ण बलिदान मागितलें आहे! हें आहे कामगार नेतृत्वाचें (Dictatorship of the Proletariat) खरें स्वरूप ! जगभर हें नेतृत्व प्रस्थापित करावयाचा साम्यवादाचा निर्धार आहे. त्यासाठीं पक्षाच्या धोरणास्तव व ध्येयास्तव व्यक्तीनें संपूर्ण बलिदान केलें पाहिजे व विलीनीकरण केलें पाहिजे हें साम्यवादाचें मूळ सूत्र आहे. जनतेची कामकऱ्यांची वर्गहीन साम्यवादी स्थिति निर्माण करण्यासाठीं कामगार वर्गाचें हें रशियन पद्धतीचें अधिराज्य साऱ्या जगांत साम्यवादाला निर्माण करावयाचें आहे. व तेंही हिंसा, युद्ध व असहिष्णुतेच्या मार्गांनीं निर्माण करावयाचें असा साम्यवादाचा निर्धार आहे. कारण याविना दुसऱ्या कोणत्याच मार्गानें तें निर्माण होऊं शकणार नाहीं अशी त्यांची श्रद्धा आहे. भांडवलशाहीचा पूर्ण नायनाट केल्यावांचून जनता सुखीच होऊं शकत नसल्यामुळें लेनिननें जगांतून तिचा निःपात करून पूर्ण सुखी जीवन निर्माण करण्यासाठीं साम्यवादी लोकांना जो कार्यक्रम दिला तो असा कीं, हिंसा, फसवणूक व अत्याचारांचा अवलंब करून सर्व विरोध मोडून काढावे व भांडवलशाहीरूपी शत्रूचें पूर्ण उच्चाटन व्हावयासाठीं योग्य अशा अल्पसंख्यांचें स्वयंपूर्ण अधिराज्य तात्पुरतें म्हणून उभारावें. एकदां जनता भांडवलशाहीच्या मगरमिठींतून सुटली कीं, हें राज्य आपोआप जनतेंतच विलीन होईल. कारण मग शोषक व शोषित हे वर्गच नसल्यामुळें या राज्याच्या अस्तित्वाचें कारणच उरणार नाहीं. मानव सुखी करण्यासाठीं, आवश्यक त्या भांडवलशाहीच्या उच्चाटनार्थ लेनिननें क्रांतिकारक साम्यवादी अधिराज्यासाठीं, मर्यादातीत सत्तेची अपेक्षा केलेली आहे. कारण बहुसंख्य कामगार वर्गाला गुलामगिरींतून सोडविण्यासाठीं व त्याचें खरें स्थान काय आहे हें त्याला नीट समजाविण्यासाठीं लोकशाहींतील तकलादू मार्ग उपयोगी पडणार नाहींत अशी त्याची धारणा होती. समाजाचें आर्थिक जीवन सुखी व समृद्ध असण्यावरच इतर सारें विकसन अवलंबून असल्यामुळें अथवा इतर जीवन (सांस्कृतिक, कलात्मक

इत्यादि) आर्थिक जीवनाचें प्रतिबिंबच असल्यामुळें त्याची हमी साम्यवादानें घेऊन त्यासाठीं व्यक्तिमात्राकडून सर्व प्रकारच्या बलिदानाची, नियंत्रिततेची व विचार-आचारादि स्वातंत्र्यावर तिलांजलि सोडण्याची अपेक्षा केलेली आहे.

विसावें शतक हें इतकें आश्चर्यजनक आहे कीं भांडवली लोकशाहीनें उत्पन्न केलेलें भयंकर शोषण नष्ट करण्याची साम्यवादानें हमी घेतल्याबरोबर अथवा जगाला नडलेला भाकरीचा प्रश्न सोडविण्याची हमी घेतल्याबरोबर सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचें बलिदान देऊनही साम्यवादाचा अंगीकार करावयास तें सिद्ध होत आहे. रशियन साम्यवादाचा वाढता प्रभाव लक्षांत घेतला तर ही गोष्ट ध्यानांत येईल. पोलंड, बल्गेरिया, रुमानिया, हंगेरी, युगोस्लाव्हिया, चीन, तिबेट इत्यादि देश साम्यवादाच्या आहारीं गेले असून ग्रीस, इटली, फ्रान्स, ब्रह्मदेश, इंडोचायना इत्यादि देशांत साम्यवादाचा प्रभाव वाढता आहे. हिंदुस्थानांतही त्याचा प्रभाव किती वाढता आहे हें मागच्या निवडणुकांनीं स्पष्टपणेंच दिग्दर्शित केलें आहे.

साम्यवादाच्या या वाढत्या प्रभावाचें पर्यवसान समीपवर्ती भविष्यांत कशांत होईल? जगभर एकवर्गात्मक नेतृत्वाचें अधिराज्य हिंसात्मक मार्गांनीं उत्पन्न करणें हा आजचा लेनिनप्रेरित व स्टालिनपुरस्कृत कार्यक्रम असल्यामुळें तोंडानें मानवतेच्या गरजा पुरविण्याची परिभाषा बोलत राहून सर्वत्र असंतोष, अत्याचार, रक्तपात व क्रांत्यांचें थैमान माजविणें व जेथें जेथें साम्यवादी सत्ता उत्पन्न होईल त्या प्रत्येक ठिकाणीं, जगभर तशी सत्ता उत्पन्न करावयाचा ध्येयवाद उद्घोषून, व्यक्तिमात्राच्या आचार व विचार-स्वातंत्र्यांचा अपहार करून दंडुकेशाहीचें लष्करी अधिराज्य उत्पन्न करणें यांत त्यांचें पर्यवसान होईल व प्रत्यक्षांत होत आहेही हें रशियाच्या उदाहरणानें आपण पाहिलेंच आहे.

साम्यवादांतील या स्वातंत्र्याच्या गळचेपीविरुद्ध एका काळचे लेनिनच्याबरोबर काम केलेले कर्ते कम्युनिस्टही, उबग येऊन वैचारिक बंड करून उठलेले आहेत हें कॉमरेड मानवेन्द्रनाथ रॉय

यांच्या उदाहरणावरून दिसून येतें. साम्यवाद्यांनीं कांहींही म्हटलें तरी विचारांचा, क्रियांचा व आंदोलनांचा आरंभबिंदु व्यक्ति हाच असतो. म्हणून व्यक्तिसुखाइतकेंच व्यक्तिस्वातंत्र्याचेंही महत्त्व आहे. साम्यवादी संकट हें आजच्या लोकशाही सत्तांच्या मुळा-वरीलच संकट असल्यामुळें या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करीत साम्यवादाविरुद्ध लोकशाही सत्ता जागतिक स्वरूपांत संघटित होऊन पुनरुज्जीवनाचा प्रयत्न करीत आहेत. या लोकशाहीच्या पुनरुज्जीवनाचें स्वरूप दोन प्रकारचें आहे. एक तर आहेत त्या लोकशाही सत्तांनीं आपलें अंतर्गत स्वातंत्र्य अबाधित राखून आंतर-राष्ट्रीय स्वरूपाची संघटना उभारणें; अथवा विश्वाचें एकच लोक-शाही पद्धतीचें राज्यतंत्र उभारणें. पहिला प्रकार यूनोच्या रूपानें आज साकारला आहे. दुसरा केवळ वैचारिक कक्षेंतच आहे. पण लोकशाही म्हटली कीं व्यक्तिस्वातंत्र्य व त्यांतून भांडवलशाही येणारच व भांडवलशाही म्हटली कीं मर्यादातीत शोषण व नृशंस पिळवणूक आलीच!

विसाव्या शतकांतील प्रमुख दोन वैचारिक प्रवाहाचें स्वरूप हें असें आहे. यांपैकीं कोणत्याही एका प्रवाहाच्या अंगीकारानें मानवता विनाशाकडेच खेंचली जाईल. हे दोन्ही प्रवाह भौतिक संस्कृतींतून उत्पन्न झालेले आहेत. गेल्या दीडशें वर्षांच्या अल्पकालीन आयुष्यांत भौतिक संस्कृतीनें दोन भीषण महायुद्धें घडविलीं व तिसऱ्या महायुद्धाच्या दारांत आज जग उभें आहे.

वस्तुतः लोकशाहीचा व्यक्तिस्वातंत्र्यवादावर आधारलेला व स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधुता या तत्त्वत्रयीचा उद्‌घोष करणारा लोकतंत्रवाद हा एका सामाजिक अत्याचाराला नष्ट करून मानव-जात सुखी करण्यासाठींच निर्माण झालेला होता. मग त्याच्यांतून शोषण व दुःख निर्माण होण्यांत त्याचें पर्यवसान कां व्हावें? लोकशाहीच्या व्यवहाराची ही स्वाभाविक परिणति झाली असें म्हटलें तरी लोकशाहीचा व्यवहारच अशी स्वाभाविक परिणति होण्यासारखा कां व्हावा हा प्रश्न शिल्लक उरतोच. साम्यवादाचें तर त्याहूनही आश्चर्य वाटतें. साम्यवादी हे स्वतःला शास्त्रीय

म्हणवितात, व त्यांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणें विश्व व त्याचें मूलतत्त्व, मानवी जीवन व त्याची परंपरा, यांचा शास्त्रीय स्वरूपाचा उलगडा करून त्यावर आपल्या व्यवहाराची उभारणी केली आहे. म्हणजे एका दृष्टीनें युरोपिअन समाजशास्त्रज्ञांच्या व विचारवंतांच्या परंपरेंत एक पाऊल पुढें टाकलें आहे. त्यांच्या या शास्त्रीय व्यवहाराची परिणतिसुद्धां अत्याचार व रक्तपात यांचें थैमान मानवतेंत घालण्यांत कां व्हावी? मुळांत सुखासाठीं निघालेले हे मार्ग अंतीं अत्यंत दुःख उत्पन्न होण्यांत कां परिणत व्हावेत हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्याचें मूळ त्यांच्या पाठीशीं असलेल्या तत्त्वज्ञानाच्या बैठकींत शोधलें तरच तें सांपडूं शकेल, एरवीं नाहीं. साम्यवादी वर्तमान समाजव्यवस्थेला बळानें उलथून पाडूं इच्छितात. त्यांचीं आंदोलनें रक्तपातमय असतात, ते विरोधकांना क्रौर्यपूर्ण पद्धतीचा अवलंब करून दडपतात. ह्र्या त्या वाममार्गांचा सत्ता बळकाविण्यासाठीं ते उपयोग करून घेतात. व्यक्तिस्वातंत्र्याला,किंवा नीतिधर्म, न्याय इत्यादि गोष्टींना त्यांच्या राज्यतंत्रांत स्थान असूं शकत नाहीं. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत व्यक्तीचें जीवन शिस्तीच्या नांवाखालीं ते एका पोलादी चौकटींत अडकवितात, मूलभूत मानवी भावनांना त्यांच्याजवळ काडीचेंही स्थान नाहीं इत्यादि इत्यादि आरोप कम्युनिस्टांवर करण्यांत येतात व ते खरेही आहेत. पण कम्युनिस्टही हे आरोप नाकारीत नाहींत. त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, शास्त्रीय दृष्टिकोनांतून त्यांच्याकडे पाहिलें असतां या सर्व गोष्टी आवश्यक व हितप्रदच आहेत व तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें त्या बरोबरच आहेत असें आढळून येईल. त्यामुळें त्यांच्या व्यवहाराची संगति समजण्यासाठीं देखील त्यांच्या तत्त्वज्ञानाकडे पहाणें आवश्यक आहे. लोकतंत्रवादी व कम्युनिस्ट यांच्यांत या संबंधांत महत्त्वाचा फरक असा आहे कीं, उत्पन्न झालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोणाची आपोआप परिणति लोकतंत्रवादांत झाली असून साम्यवाद्यांनीं मात्र स्वतःचें स्वतंत्र व सुव्यवस्थित तत्त्वज्ञान उत्पन्नच केलेलें आहे. त्यामुळें तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें साम्यवाद्यांत जितका सुसंगतपणा आढळतो तितका तो अलीकडच्या

इतर कोणाही राजकीय विचारवंतांत आढळत नाहीं. राजकीय विचारांच्या पाठीमागें विशिष्ट प्रकारच्या सामाजिक नीतिमत्तेच्या कल्पना असतात, व त्या नीतिकल्पनांचें मूळ त्यांच्या पाठीमागच्या तत्त्वज्ञानाच्या पार्श्वभूमींत असतें. म्हणून कोणताही राजकीय विचारप्रवाह कां उत्पन्न झाला हें पहावयास त्याच्या पाठीमागची सामाजिक प्रेरणा व नीतिमत्ता कोणती होती हें पहाणें आवश्यक आहे. आपण व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी लोकशाही व साम्यवाद यांच्या पाठीमागच्या सामाजिक व नैतिक प्रेरणांकडे पाहिलें आहे. पण त्या प्रेरणा कां उत्पन्न झाल्या हें पहावयास त्यांच्या पाठीमागच्या तत्त्वज्ञानाची पार्श्वभूमि पाहणें आवश्यक ठरतें. त्याशिवाय त्या प्रेरणांची व त्यावर आधारलेल्या राजकीय विचारप्रणालींची संगति नीट लागणार नाहीं. डॉ. पॉल कॅरस या प्रसिद्ध अमेरिकन ग्रंथकारानें आपल्या 'एथिकल प्रॉब्लेम' या ग्रंथांत म्हटलें आहे कीं,

Our proposition is that the leading principle in ethics must be derived from the philosophical view at the back of it. The World conception of a man has and can alone give character to the principle in his ethics. We may act morally like dreamers or somnambulists but our ethics would in that case may be a mere moral instinct without any rational insight into it.

" पिंड-ब्रह्मांडाच्या रचनेसंबंधानें मनुष्याचें जें मत असतें त्याप्रमाणें नीतिशास्त्रांतील मूळ तत्त्वाबद्दलच्या त्याच्या विचारांचा रंग आपोआप पालटत असतो. पिंडब्रह्मांडाच्या रचनेविषयीं निश्चित कल्पना असल्याविना नैतिक प्रश्न उत्पन्नच होत नाहीं. पिंडब्रह्मांडाच्या उलगड्याविनाही आपल्या हातून कदाचित् नैतिक वर्तन घडू शकेल; पण हें वर्तन झोपेंतल्या व्यापाराप्रमाणें असल्यामुळें त्यास नैतिक न म्हणतां देहधर्मानुसार घडणारी केवळ कायिक चेष्टा असें म्हटलें पाहिजे." या दोन्ही विचारप्रवाहांची तात्त्विक पार्श्वभूमि काय आहे व ती चुकीची आहे कीं बरोबर आहे हें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.